

ՈՆ
Ր-35

ՐԱՖԻԻ

Տ Ե Ճ Կ Ը Հ Ը Յ Ք

Տ Փ Խ Ի Ս

Տպար. Մ. Եւրամեի եւ Բնկ. || Тип. М. Шарадзе и К°.

Никол. ул. № 21.

1895

124
P-35

891.54
P-35

ԲԱՅՅԻ

1971 P.

Տ Ե Ճ Կ Ե Հ Ե Յ Գ

ՍՏՈՒԳԼԱԾ Է 1958

ՍՏՈՒԳԼԱԾ 1958

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

Տպարան Մ. Շարաձէի || Тип. М. Шарадзе и К^о.

Ник. ул. № 21.

1895

1883

4 8 0 2 5 1 6 2

1883

Дозволено цензурою. Тифлисъ 31-го іюля 1895 г.

34634

28.188

71528

1971 P.

ს უ ჯ ყ უ რ უ ბ ე

Ա

Դ Ե Ռ Ե Ի Ս Ո Ւ Չ Զ Զ Է

Եյժմ ինչ որ խօսենք, ինչ որ գրենք,—այդ կը դառնայ, որպէս եւրոպացիին ասում է՝ «ընթրիքից յետոյ մանանեխ», և կամ որպէս մենք ասիացիքս ասում ենք՝ «հարսանիքից յետոյ զուռնա»,—մեր խօսքը տարածամ կը լինի։

Անցեալ պատերազմի սկզբից մեզանից շատերը յոյս ունէին, թէ տաճկական հայաստանը զուրկ չի մնալ այն արտօնութիւններից և այն իրաւունքների մէկից, որոնց համար պատերազմը հրատարակուեցաւ, և որոնք պէտք է տրուէին Թիւրքիայի լծի տաժ ճնշուած քրիստոնեաներին։ Իսկ այժմ գործից երևում է, թէ հայերի վիճակը ոչինչ փոփոխութիւն չի կրելու.—շատ-շատ տաճկական հայաստանի ռուսաց զօրքերով զրաւուած մասը կը միանայ Կովկասի հետ, բայց մնացած մեծ մասը դարձեալ կը մնայ Թիւրքերի ձեռքում, գուցէ մի քանի խոստմունքներով, որպէս միշտ եղել են մինչև այսօր և միշտ մընացել են որպէս մեռեալ տառ....:

Ինչո՞ւ հայերի վրայ ուշադրութիւն չդարձրին. միթէ նրանց դարերով թափած արիւնը, արտասուքը և մահմեդականներից կրած բարբարոսութիւններն իրաւունք չէին տալիս, որ նրանք ևս արժանանային Եւրոպայի գըթութեանը — թէ հայերն էլ դժբախտ են և գտնվում են աւելի սարսափելի դրութեան մէջ, քան թէ սլաւոնական

ցեղերը Յաւիւնի թելակղզում: Ահա մի հարց, որ պարզել պէտք է:

Նայելով ընդհանուր մարդասիրական կէտից և բրիտոնէական եղբայրասիրութեան զգացմամբ, պէտք է որ հայերի վրայ ևս ուշադրութիւն դարձնէին: Իսկ քաղաքականութեան կէտից նայելով, ոչ ոք պարտական չէր հայերի համար մտածել, քանի որ իրանք հայերը անշարժ մնացին և իրանց համար չմտածեցին:

Գերեզմանների վրայ ոչ ոք ուշադրութիւն չէ դարձնում, որովհետեւ նրանք լուռ են, գոհ են իրանց վիճակից: Այնպէս էլ մէկը պարտական չէ ուրիշի փորի համար հոգալ, քանի որ նա չէ յայտնում, թէ ինքը բաղցած է....:

Այսու ամենայնիւ հայերի վրայ ուշադրութիւն դարձրին, հայերի վրայ խօսեցին, և մինչև անգամ հայերին զորոցին, որ իրանք էլ խօսեն, իրանք էլ թողոք բարձրացնեն. բայց հայերը միշտ լուռ մնացին:

Հայերի լուծիւնը երկու քանով կարելի է մեկնել, կամ նրանք գոհ են իրանց վիճակից, և կամ չեն հասկանում իրանց դրութիւնը, իրանց ինչ վիճակի մէջ լինելը:

2է կարելի մտածել, թէ հայերը գոհ են իրանց վիճակից, որովհետեւ անկարելի է գոհ լինել մի այնպիսի վիճակից, ուր կեանքի, գոյքի և ընտանիքի ապահովութիւն չկայ, ուր մարդու աշխատութեան արդիւնքը յափշտակվում է քանի ձեռքով, ուր նրա պատիւը շների հետ է հաւասարուած, ուր ամեն ինչ, որ նրա համար սուրբ է և նուիրական, հալածվում է, պղծվում է և կոյր մոլեռանդութեան գոհ դառնում: Անկարելի է գոհ լի-

նեւ մի այդպիսի վիճակից: Մարդ պէտք է բախրովին գուրկ լինի զգացողութիւնից, որ չհասկանայ մի այդպիսի դրութեան սարսափելի դառնութիւնը, բայց մենք Թիւրքիայի հայերին այդ աստիճան մեռելութեան մէջ չենք դնի:

Մեր երկրորդ կարծիքը, թէ նրանք չեն հասկանում իրանց դրութիւնը, ինքն ըստ ինքեան լուծվում է առաջինի մէջ, այսինքն՝ եթէ գոհ չեն, ուրեմն հասկանում են իրանց վիճակը. եթէ չհասկանային, կատարեալ դիակներ կըլնէին, որոնց այրում են, մոխիր են դարձնում, բայց նրանք ոչինչ չեն գգում...:

Այժմ ծագում է մի նոր հարց. ինչո՞ւ բողոք չբարձրացրին, եթէ գոհ չէին իրանց վիճակից:

Բողոքը կարող է յայտնուել երկու կերպով. կամ իրանք էլ սլաւոնական ցեղերի նման պէտք է գէնք վեր առնէին և փոխանակ իրանց տան ծածկի տակ քրդերի սրից կոտորուելու, պատերազմի գաշտում մեռնէին, և կամ գրաւոր կերպով իրանց բողոքը յայտնէին, ուր որ հարկն էր: Առաջին դուրծողութեան մէջ նրանք անընդունակ էին, իսկ երկրորդը ոչ որ չէր արգելում:

Բայց ո՞վ պէտք է տար գրաւոր բողոքներ: Յայտնի բան է տաճկահայք՝ Աղբակայ հայերը, — որոնց 24 գիւղերը մոխիր դարձան, քահանաները ձողերի վրայ բարձրացան, կոտորուեցան, ջարդուեցան, և կանայք ու աղջիկները Ջէլալէդդինի և Շէյխ-Իբրաղուլլայի զօրքերի ձեռքով գերի դնացին, — Աղբակայ ողորմելի հայերը, որ այժմ Պարսկաստանում մուրացկանութեամբ են ապրում, ընդունակ չէին բողոք բարձրացնելու: Նոյնը չէին կարող անել և Վանայ հայերը, որոնց հրդեհած քաղաքի ծուխը դեռ ևս բարձրանում է բազմաթիւ անբախտացած ընտանիքների սրտերից...: Նոյնը չէին կարող անել և Բայազէդի ու Ալաշկերտի հայերը, որոնց վիճակն ամենիս յայտնի է: Այլևս չեմ խօ-

սում Մուշի, Բաղէշի, Տիգրանակերտի և տաճկական հայ-
ապտանի ուրիշ շատ հայերի մասին, որոնց ոչ մէկն ա-
զատ չմնաց մահմեդականների բարբարոսութիւններից...

—

Ուրեմն ո՞վ պիտի խօսէր, ո՞վ պիտի բողոք բարձ-
րացնէր:

Այդ լինում է երկու կերպով: Երբ մի ժողովուրդ այն-
քան զարգացած է, որ հասկանում է իւր իրաւունքները,
և հասկանում է, որ ինքը բռնաբարւում է, և միևնոյն
ժամանակ այնքան պատրաստուած է, որ կարող է ընդ-
դիմադրել բռնակալի կամայականութեանը,— ժողովուրդն
ինքն է բողոք բարձրացնում թէ դէնքով և թէ խօս-
քով: Այդ լինում է յեղափոխական ցոյցերով, և դրան ա-
սում ենք, թէ ազատութեան զգացմունքն արմատիցն է
ծագում, ամբոխի սրտիցն է բղխում— ցածից դէպի վեր
է քարծրանում:

Իսկ երբ ժողովուրդը զարգացած չէ և գտնվում է
մի այնպիսի հիւանդոտ դրութեան մէջ, որ միայն զգում
է իւր ցաւերը, բայց դարման տանելու չնորհ չունի,
այն ժամանակ նրան իւր թշուառ վիճակից ազատելու
հոգսը վերելից դէպի ցած է իջնում: Դա յայտնվում է
բարձր կենդրոններում, մայրաքաղաքներում, ուր գտնվում
են ժողովրդի աւելի զարգացած և գործունեայ դասերը:
Ամբոխը ենթարկվում է այդ դասերին և կրաւորական դեր
է խաղում:

Առաջին միջոցը արմատական է, իսկ վերջինը՝ ներ-
գործական:

Թիւրքիայի հայերի վերաբերութեամբ գլխաւոր կեն-
դրոնը, որտեղից պէտք է յայտնուէր բողոքը, Կ. Պօլիսն

է: Այնտեղ է դրած Հայոց Պատրիարքի աթոռը, այնտեղ է գտնվում Ազգային ժողովը և այնտեղ են լինում մամ-
ժող ու բանիմաց գլուխները:

Յայց ինչ է պատճառը, որ Կ. Պօլսից ևս ոչինչ բո-
ղոք չյայտնուեցաւ:

Այդ հարցը սլարզելու համար մենք ստիպուած ենք
փոքր ինչ խօսել այն բանի վրայ, թէ որպիսի անձնաւո-
րութիւններից են բաղկացած Կ. Պօլսում այն մարդիկը,
որ կոչվում են գործիչներ, առաջադէմ մարդիկ և ազգի
սանձը կառավարող մարդիկ:

—

Ի՞րաց առեալ ամբօնը, որ բաղկացած է վաճա-
ռականներից, արհեստաւորներից և գաղթական մշակնե-
րից, Կ. Պօլսում գլխաւորապէս երկու գործող կուսակ-
ցութիւն կայ. մէկը հին՝ ամիրայական կուսակցու-
թիւն, միւսը՝ նոր սերունդը: Դրանք մի ժամանակ, այ-
սինքն Ազգային Սահմանադրութեան հիմնուելու սկզբնե-
րում խաւարեալների և լուսաւորեալների անուն էին
կրում:

Քննենք իւրաքանչիւր կուսակցութիւնը առանձին:

Նախ և առաջ պէտք է հասկանալ, թէ որտեղից ա-
ռաջ եկան ամիրաները և ինչ էին դրանք:

Դեռ մեզնից կէս դար առաջ Թիւրքիայի պետու-
թիւնը գաւառների (վիլայէթների կամ սանջակների) կա-
ռավարութեան մէջ այն ձևն էր բռնած, որ իւրաքանչիւր
գաւառի արքունի տուրքը տալիս էր կապալով մի փա-
շայի: Եւ որովհետեւ կառավարութիւնը վստահութիւն
չունէր, թէ փաշան իւր ժամանակին կըհասցնէ գանձա-
բանին հարկերի նշանակեալ քանակութիւնը, այդ պատ-

ճառով փաշան ստիպուած էր իւր կողմից ներկայացնել Գռանը մի երաշխաւոր: Այս երաշխաւորութիւնը յանձն էին առնում հայ սառաֆները (սեղանաւորներ): Դրանք մի տեսակ ընկերներ էին կապալառու փաշայի հետ, որ միևնոյն ժամանակ իւր զաւառի թէ՛ դատաւորը և թէ՛ վարձակալն էր:

Փաշան վարվում էր իրան յանձնուած զաւառի ժողովրդի հետ, որպէս ամեն մի կապալառու — կողոպտում էր, յափշտակում էր և ամեն տեսակ հարստահարութիւններով մաշում էր նրանց: Նա իւր կողոպուտը, որ մեծ մասամբ յափշտակուած էր լինում ողորմելի հայերից, ուղարկում էր իւր երաշխաւորին՝ հայ սեղանաւորին, իսկ վերջինս պէտք է ներկայացնէր Բարձրագոյն Գռանը:

Բայց հայ սեղանաւորը ունէր իւր առանձին հաշիւները Գռան հետ, սկսեալ սուլթանի հարէմի ծախսերից մինչև զօրքերի կառավարութեան այլ և այլ պէտքերի ծախսերը նրանց ձեռքումն էին: Եւ այդ պատճառով երաշխաւոր սեղանաւորը՝ իւր երաշխաւորութեան վրայ առած փաշայի պարտքերի փոխարէն շատ անգամ զուտ փող չէր ներկայացնում դանձարանին, այլ տալիս էր միայն ստացականներ իւր հին պահանջների մասին, որ ունէր Գռնից:

Դրամական այս տեսակ շրջանառութիւնները՝ թէ՛ Գռան և թէ՛ կառավարութեան նշանաւոր գործավարների հետ, տալիս էր հայ սեղանաւորին մեծամեծ շահեր, և այս շահերն այնքան աւելի առատ էին լինում, որքան բոլորում էին անմաքուր և պղտոր աղբիւրներից... *):

*) Հայոց դրամատէրերը իրանց գումարները մի այդպիսի կեղտոտ շրջանառութեան մէջ դնելով, հեռու մնացին ազատ վաճառականութիւնից, և այս առպարէզը մնաց յոյների ձեռ-

Անդադար Գռան հետ հաշիւներ ու յարարերութիւններ ունենալով, — ահա այդ կապալաւու սառաֆները, այդ հայի սնուանը նախատինք բերող վաշխաւու հրէաներն էին, որ արժանացան ամիրայութեան պատուանունի...

Որպէս Գռան մերձաւորներ, ամիրաները մեծ ազդեցութիւն ունէին ազգային գործերի վրայ. համարեա ամեն գործ կախումն ունէր նրանց կամայականութիւնից: Ամիրայի մի լոկ խօսքը օրէնք էր, նրա հրամանները կատարվում էին ժողովրդի կողմից ամենայն հնազանդութեամբ:

Ամիրաներն իրաւունքներ էին բանեցնում ոչ միայն Կ. Պօլսում, այլ և գաւառներում: Արդէն ընթերցողը տեսաւ թէ ինչ կապ ունէին նրանք գաւառները կառավարող փաշաների հետ, սրոնց ձեռքով և ամեն բանի մէջ խառնում էին:

Յայտնի բան է այն իրաւունքները, որ նրանք բանեցնում էին, պաշտօնապէս չէր տրուած նրանց, այլ գործում էին որպէս մարդիկ, որ օգուտ քաղել գիտեն ժամանակի հանգամանքներից, այդպիսով կառավարութեան ընդհանուր անկարգութեան մէջ հանդիսանում էին որպէս մի մի բռնակալներ, թէև իրանց բռնակալութիւնը կարող էին գործ գնել գէպի իրանց ողորմելի ազգայինները միայն, իսկ գէպի օտարազգիք նոյնքան ցած էին և գեանաբարշ:

Եղել են բացառութիւններ, որ ամիրանների մէջ գտնուել են բարի և ազգասէր մարդիկ, բայց եթէ խիստ

քուժ. Որովհետև յոյները Գռան վստահութիւնը գրաւած չլինելով, չկարողացան նրա հետ դրամական հաշիւների մէջ մտնել, կամ հայերի հետ մրցութիւն անել, որոնք իրանց վարմունքով կարողացել էին հրապուրել Թիւրքերին:

քննելու լինինք, հազիւ թէ այդ լաւ համարուածները ևս ազատ մնան արատներից։

Կ. Պօլսի պատրիարքը, որպէս ժողովրդի զուխ և ներկայացուցիչ, միշտ կախումն է ունեցել ամիրաններից և սերտ կերպով կապուած է եղել նրանց հետ։ Նրանք վարուել են որպէս *սանիկ* և *սանահայր*, որովհետեւ երկուսի շահերն էլ համաձայն լծորդութիւն էին պահանջում։ Պատրիարքը կարօտութիւն ունէր ամիրանների մէջ, որովհետեւ իւր յարաբերութիւնները Դռան հետ նրանց ձեռքով պէտք է պահպանէր։ Եւ այս պատճառով ամիրանները պատրիարքարանի մէջ միշտ բարձր ձայներ էին վայելում։ Եւ պատրիարքը իւր դիրքը պահպանել չէր կարող, եթէ ամիրանների հետ համակից չլինէր։

Փոխուելով Թիւրքիայի վարչութեան ձեերը, սառաֆները կորցրին իրանց նշանակութիւնը, բայց *ամիրայութիւնը* մնաց, թէեւ ուրիշ կերպարանքով։ Ամիրանները, որոնց աւելացան և էֆէնդիները, իրանց հին յարաբերութեանց առիթով ծանօթացած լինելով Դռան թուլութիւնների հետ, կարողացան դանազան պաշտօններ ստանձնել և ամեն գործի մէջ ցոյց տալ մեծ յառաջադիմութիւն։ Այս պաշտօնակալներն ըստ մեծի մասին հին սառաֆների և կապալառուների որդիք լինելով, ահագին հարստութեան հետ ժառանգել էին և իրանց նախահարց բնաւորութիւնը՝ թէ ինչով կարելի է հաճոյանալ կառավարութեանը և նրա գործերի մէջ մտնել։

Դռուը անազնիւ գործիրներ էր որոնում, և նրա նպատակներին կատարելապէս համապատասխանում էին հայ ծառայողները...։ Յոյները հայերի հետ՝ տէրութեան պաշտօնների վերաբերութեամբ մրցութիւն անել չկարողացան, որովհետեւ նրանք հայերի նման չէին և չէին կարող կեղտոտ գործիք դառնալ։ Թէեւ շատերը ու-

րիշ կերպով են մեկնում. որպէս թէ յոյները չէին վայելում կառավարութեան վստահութիւնը, իսկ հայերը իրանց հաւատարմութեամբ արժանացած էին Դռան առանձին համակրութեանը: Այդ իրաւ է, միայն պէտք է հասկանալ, թէ ինչ է նշանակում հաւատարմութիւն պաշտօնի մէջ դէպի մի անկարգ կառավարութիւն, որ արտաքին խափուսիկ ձևերի տակ միշտ իւր հպատակների արինն է ծծում: Մի այդպիսի հաւատարմութիւն նոյն նշանակութիւնն ունի, ինչ որ մի խումբ աւագակների հաւատարմութիւնը դէպի իրանց խմբապետը կամ գլխաւորը:

Այժմ կարծեմ ընթերցողին հասկանալի եղաւ, թէ ինչ տեսակ անձինքներից է բաղկացած Կ. Պօլսում այն կուսակցութիւնը, որ մենք իւր հին անունով կոչեցինք *ամիրաաների* կուսակցութիւն. մի կարգ մարդիկ, որ անունով միայն հայ են, իսկ սրտով թուրքից աւելի թուրք, որոնք իրանց անձնական շահերը պահպանելու համար, յայտնի բան է, կը ցանկանային միշտ կանգուն տեսնել Թիւրքիան իւր կառավարութեան այժմեան անկարգ այլանդակութեան մէջ: Եւ այդ տեսակ մարդկանցից, հասկանալի է, որ չէր կարելի սպասել, թէ նրանք բոլոր բարձրացնէին և հայ ժողովրդի հաւաշանքներին թարգման լինէին:

Դառնանք դէպի միւս կուսակցութիւնները:

Կ. Պօլսում կայ և մի *ռուսական* կուսակցութիւն, որ մեր նկարագրած կուսակցութեան հակադէպն է կազմում: Այս կուսակցութիւնն աւելի զօրութիւն ստացաւ Իգնատիևիի դեսպանութեան օրերում: Նրանք մտածում են, եթէ հայերը կարող են ապատուել Թիւրքիայի հարստահարութիւններից, այդ կարող է լինել միայն ռուսների պաշտպանութեամբ, և իրանց փրկութիւնը որոնում են միայն ռուսաց դրօշի տակ, ցանկանալով կամ տաճ-

կական հայաստանը Պովկասի հետ միացած տեմեղեկ կամ Թիւրքիայի հպատակ մնալով, Ռուսաստանի հովանաւորութիւնը վայելել:

Թէ մինչև որ աստիճան ճիշտ են այս կուսակցութեան ակնկալութիւնները, մենք աւելորդ ենք համարում քննել, միայն կ'ասենք, որ նա ունի իւր ընդդիմակալ մի ուրիշ կուսակցութիւն, որ հակակիր է դէպի Ռուսաստանը: Այս հակակրութիւնն առաջ եկաւ Ալի և Փուադ փաշաների ազդեցութիւնից հայերի վրայ, և մասամբ Նապօլէօնի քաղաքականութիւնից Թիւրքիայում, որի հետեանքը եղաւ անշատել Տաճկաստանի հայերին Ռուսաստանի հայերից և նրանց ներքին կապը խզել: Որովհետև նրանք սկսեցին համարել Ռուսաստանի հայերին կորած, ուստի ամեն փտահալութիւն կորցնելով դէպի իրանց ազգայինները, մտածեցին աշխատել, որ վիճակակից չլինին նրանց դրութեանը *): Եւ այս տեսակ կարծիքից Ռուսաստանի հայերի վերաբերութեամբ՝ առաջ եկաւ այն, որ նրանք սկսեցին աւելի սերտ կերպով կապուել Թիւրքիայի հետ և իրանց բարօրութիւնը նրանից սպասել:

Այս վերջին կուսակցութիւնը նրանով է միայն դանադանվում բուն թիւրքաութենեցի (տէրութեան հայ պաշտօնակալներից), որ դրանք սրտով ատում են թուրքերին, դժգոհ են դէպի նրա բարբարոսութիւնները, միայն մըտածում են, թէ բոլոր անկարգութիւնները ժամանակաւոր են, թէ հայոց ազգը համբերելով, կարող է հասնել մի բախտաւոր ապագայի, երբ թիւրքերը կըքաղաքակրթ-

*) Կ. Պօլսում դեռ պատերազմից առաջ հրատարակուած «Շահէննի Սիրի» կոչուած գիրքը կատարեալ արտայայտութիւն է յիշեալ կուսակցութեան: Մենք ուրիշ ժամանակ առիթ կուրենանք խօսել այդ գրքի մասին:

ունն և Տաճկաստանի ընդհանուր հալատակների վրայ
կրտիրէ ազատ իրաւունքն ու արդարութիւնը...:

Մեր նկարագրած երեք կուսակցութիւններից երե-
ւաց, որ առաջինը, այսինքն թիւրքաց պաշտօնների մէջ
ծառայողները, ճիշտ կատարում է այն առածի իմաստը,
թէ «ում հացը որ ուտում են, նրա շահերի համար էլ
հաշում են»: Այդպիսի մարդիկ անձնական շահեր միայն
ունին, ընդհանուր, ազգային շահը անհասկանալի է դը-
րանց: Երկրորդ կուսակցութիւնը ամեն ինչ ռուսներից է
սպասում: Իսկ երրորդը ոչ միայն ռուսներից ակնկալու-
թիւն չունի, այլ մտածելով թէ ամեն մի քրիստոնեայ
պետութիւն «իւր հօր հոգու համար» դէպի հայերը օգնու-
թեան ձեռք չի մեկնի, — այս կուսակցութիւնը աւելի սերտ
կերպով կապծ է Թիւրքիային, հայ ժողովրդի ապագայ
բոխտաւորութիւնը թիւրքերի քաղաքակրթութեան մէջ ո-
րոնելով:

Բայց կայ մի ուրիշ կուսակցութիւն ևս՝ նոր սե-
րունդը, որ մի ժամանակ շուտաւորեալների անուն էր
կրում: Այս կուսակցութիւնը Կ. Պօլսի մտածող դասի
թարմ ոյժն է կազմում: Բայց որպէս առհասարակ լի-
նում է, երբ տակաւին հսերի ազդեցութիւնը առաջնա-
կարգ դեր է խաղում, այնպէս էլ նոր սերունդը դեռ ևս
իւր տկար և անորոշ դրութեան մէջն է, դեռ ևս մի է-տզ-
մակերպուած ձև չէ ստացել, այդ պատճառով սխալ կը-
լինի ասել, թէ նրանք կուսակցութիւն են կազմում: Դը-
րանց չէ յաջողուել մինչև այսօր բարձր դիրքի վրայ
կանգնել, թէ ազգային և թէ պետութեան մեծ գործերի
մէջ մտնել, որպէսզի սրտի և մտածութեան հետ միա-

Նար Նրանց մէջ և իշխանութիւնը, որով կարողանային աւելի ազգու կերպով ներգործել:

Դրանք առհասարակ Նիւթական կողմից աղքատ, իսկ բարոյապէս և մտաւորական կողմից հարուստ մարդիկ են, դրանք դեռ ևս դեգերլում են այս շրջանների շուրջը, որպէս է՝ թատրոնը, խմբագրատունը, դպրոցները, և միայն քչերին է յաջողուել անդամ լինել Ազգային Ժողովի: Փրանսիական թեթեւ կրթութիւնը տուել է Նրանց բնավորութեանը թեթեւ լինել, աշխոյժ ունենալ, եռանդոտ լինել, բայց ոչ տոկուն, խորամիտ և հեռատես լինել: Այդ մարդիկ շուտ յափշտակուող, շուտ ոգևորուող և շուտ տաքացող մարդիկ են, բայց միևնոյն ժամանակ նաև շուտ սառչող են: Այս տեսակ յատկութիւնները, իրաւ է, պատրաստում են յեղափոխականներ, բայց չեն պատրաստում ասպարէզ դուրս եկող հերոսներ:

Այդ մարդիկ ազնիւ են և բարեմիտ. ցանկանում են, որ հայն էլ թոթափէ Թիւրքիայի լուծը, ազատ դրութիւն ունենայ, և իւր ազատութեան մէջ զարգանալ ու առաջադիմել սկսէ: Իսկ այդ վիճակին հասնելու եղանակների մէջ ոչ միայն անտորձ են, այլև անընդունալ են: Ներկայ հանգամանքները բոլորովին երևան հանեցին դրանց անընդունալութիւնը, որ իրանց ձեռքում ունենալով թատրոնական բեմը, լրագրութիւնն ու դպրոցները, դարձեալ չկարողացան մի հաստատուն հող պատրաստել, որի վրայ ոտը դնելով, վեր բարձրանար Թիւրքիայի հայը իւր ընկած դրութիւնից...

Բայց կայ Կ. Պօլսում և մի ժողովրդական տարր, որ ներկայացնում է մշակ դասը: Նրանք ըստ մեծի մասին Հայաստանից եկած գաղթականներն են, որ մայրաքաղաքում կատարում են համալի, թուլումբաջի, չոփջի, ջրկերի, դայըկչու և ուրիշ շատ ստոր ծառա-

յութիւններ: Հայրենիքից հեռացած այդ պանդուխտ հերոսներն են, որ ամեն անգամ մի ազգային ծանր հարց բարձրացնելիս, շրջապատում են պատրիարքարանի շուրս կողմը, դռներ և պատուհաններ են փշրում, աղմուկ բարձրացնում և արդարութիւն են խնդրում: Այս թշուառ մշակները հայրենիքից դառն ազրատութեան հետ բերել են իրանց սրտի մէջ խորին վէրքեր, որ գործել է մահմեդականի բռնակալ ձեռքը, և այս պատճառով նրանց աւելի զգալի է թուրքերի անտանելի լուծը: Ամեն բան կորցրած լինելով, — տուն, տեղ, հայրենիք, — դրանք այլ ևս կորցնելու ոչինչ չունին, և առանց երկիւղի բողոք են բարձրացնում և իրանց թշուառ, անտէր ընտանիքի համար ազատութիւն խնդրում՝ պատրիարքի օձիքից բռնելով....:

4. Պօլսի պատրիարքը, գուցէ անգլիական դեսպանի դրդելուց թելադրուած, ներկայացրեց Ազգային ժողովին մի ծրագիր, որով առաջարկում էր հայերի համար խնդրել այն արտօնութիւններից մէկը, որ պիտի վայելեն սլաւօնական ցեղերը Բալկանի թերակղզու վրայ: Ազգային ժողովը մերժեց պատրիարքի առաջարկութիւնը, յայտնի չէ ինչ հիմնաւոր փաստերով:

Որքան մեղ յայտնի է, Ազգային ժողովը ի նկատի է ունեցել այն, թէ արեւմտեան եւրոպական պետութիւններից իւրաքանչիւրը արեւելեան հարց պատրուակով միայն իրանց սեպհական շահերն են որոնում, և որովհետեւ հայատառնի ազատութիւնը որեւիցէ կերպով նրանց շահերը չէ շօշափում, ուրեմն հայերի առաջարկութիւնը կրմնար առանց հետեանքի կազմուելիք կօնֆերէնցիայի մէջ:

Մենք չենք խօսում, թէ նրան սխալ է այդ դատութիւնը, միայն կ'ասենք, թէ Անգլիան կըցանկանար Հայաստանն ազատ տեսնել, քան թէ նրան մի ուրիշ պետութեան հետ խառնուած տեսնել. մենք հարկաւոր չենք համարում նաև բացատրել, թէ ինչ շահ ունի Անգլիան: Բայց դիցուք թէ ուղիղ է Ազգային ժողովի դատողութիւնը, որով նա մերժում է պատրիարքի ծրագիրը, միայն մի հարց առաջարկենք՝ ի՞նչ կըկորցնէր Ազգային ժողովը, եթէ կազմուէիք Կօնֆերէնցիային մի Հայկական խնդիր առաջարկէր:

Մեզ կըպատասխանեն, թէ Ազգային ժողովի ձայնը իւր նպատակին չէր հասնիլ, և այնուհետև հայերը կըկորցնէին իրանց հաւատարիմ հպատակութեան համարումը և կ'ասկածելի կըդառնային թիւրքերի աչքում: Մեզ կըպատասխանեն գուցէ մի աւելի ծայրայեղ բան, թէ թիւրքերը հայերին ապստամբ համարելով, կըսկսէին նրանց կոտորել Կ. Պօլսի մէջ:

Հաւատարիմ հպատակութիւնը մի այնպիսի պետութեան վերաբերութեամբ, որպէսին է Թիւրքիան, նշանակում է կոյր հնազանդութիւն, այսինքն անտրտունջ տանել բռնակալի բոլոր բարբարոսութիւնները: Եւ հայերը մինչև այսօր իրանց հաւատարիմ հպատակութեամբ ոչինչ չչահեցին, միայն ծանրացրին իրանց ստրկութեան շղթաները: Որովհետև բռնակալ պետութիւններն աւելի ակնաժողովուն են ունենում դէպի այն ազգերը, որոնք անհաւատարիմ կամ կասկածաւոր են, և այդպիսիների ձայնը կտրելու համար միշտ աշխատում են դրաւել՝ նրանց այս և այն պահանջները կատարելով: Իսկ հաւատարիմների վրայ նայում են՝ որպէս մոլթուած զոհերի վրայ... Այս խօսքերը ապացուցանելու համար բաւական է՝ օրինակ, վեր առնել Թիւրքիայի յոյներին, որոնք միշտ կ'ասկածելի են և-

ղել կառավարութեան աչքում, և միշտ աւելի պատուա-
ւոր են եղել ու յառաջագէտ քան թէ հայերը:

Իսկ ինչ որ վերաբերում է միւս հարցին, թէ զուցէ
թիւրքերը զայրանալով կրկնորէին հայերին. նախ՝ այդ-
պիսի բան պատահել չէր կարող, քանի որ Անգլիայի նա-
ւատորմը կանգնած է Կ. Պօլսի պարիսպների տակ՝ քրիս-
տոնեաներին մահմեդականների բարբարոսութիւնից զերծ
պահելու նպատակով: Բայց եթէ պատահէր ևս մի այդպի-
սի անցք՝ որ հայերին կոտորէին, նոյն իսկ կոտորածի
միջից կը բարձրանար նրանց ազատութիւնը, որով-
հետեւ առանց արիւնի, առանց զոհերի փրկութիւն չէ
լինում...:

Ուրեմն ժամանակ է, որ Կ. Պօլսի Ազգային Ժո-
ղովը իւր պատրիարքի հետ գործէ մի *վճռական քայլ*.
տարտամ երկմտութիւնը այսպիսի հանդամանքներում
ոչինչ օգուտ չի կարող բերել: Կօնֆէրէնցիան այսօր
թէ վաղը կը կազմուի, եթէ այս անգամ էլ չյաջող-
ուի բարձրացնել մի *Հայկական հարց*, այնուհե-
տեւ Տաճկաստանի հայերի ապագան պէտք է կորած
համարել:

Դեռ ևս ուշ չէ: Բայց երկար յապաղումը կը կա-
տարէ հայերի գլխին աւետարանական այն առակը, թէ
«փեսան կը գայ, պատրաստները կը մտնեն նրա հետ հար-
սանիք, գռները կը փակուեն. յետոյ կը գան *յիմար կոյ-
սերը*, դուռը կը բաղխեն և կ'ասեն. «Բաց մեզ,
տէր.», իսկ նրանց կը պատասխանեն. «չեմ ճանաչում
ձեզ»...:

Հիմա մի շատ բնական հարց է ծագում.— մի՞թէ
ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը պէտք է ան-
տարբեր մնայ:

Բ

ԻՆՉ ՎԵՐԱՆՈՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՆ ՊԵՏՔ ՏՆՃԿԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

Եթէ ներկան անցեալի շարունակութիւնն է, եթէ ներկան ուղղելու համար պէտք է օգուտ քաղել անցեալից, այդ կէտից նայելով, մենք չենք սխալուիլ, եթէ ասենք՝ թէ Կ. Պօլսի պատրիարքարանի հրատարակած «Տեղեկագիրքը», որ պարունակում է իւր մէջ տաճկական հայատանի ամբողջ քառորդ դարի գործերի արձանագրութիւնները, բաւական է առաջնորդ լինելու համար, թէ որպիսի վերանորոգութիւններ պէտք է պահանջէ Կ. Պօլսի հայոց Պատրիարքը, որպէսզի այսուհետեւ հայերի վիճակն ապահով լինի և նրանք ազատուեն մինչև այսօր դորժած անիրաւութիւններից:

Քննելով պատրիարքարանի հրատարակած «Տեղեկագիրքը», մենք գտնում ենք որ նա բովանդակում է իւր մէջ գլխաւորապէս հետեւեալ չորս կէտերը. ա. անապահովութիւն ապրուստի եւ սեւեհականութեան, բ. անապահովութիւն կեանքի, գ. անարդարութիւն դատատանի մէջ եւ իրաւունքի ոտնահարութիւն, դ. անապահովութիւն ազգային առանձնայատկութիւնների: Ուրեմն Տաճկաստանի հայերի վիճակը բարւոյրելու համար դորժ գրուելիք վերանորոգութիւնները այն ժամանակ միայն կարող են նախատակադրմար լինել, երբ լիակատար բա-

աականութիւն կըտան վերոյիշեալ չորս կէտերի բարեութեանը:

Խօսենք իւրաքանչիւրի վրայ առանձին.

ա. Մենք ապրումատի և սեպհականութեան անապահովութիւնն չենք համարում այն դէպքերը, որ հային հարստահարում են, նրա աշխատութեան արդիւնքը ձեռքից խլում, և նա մշտապէս ենթարկուած է զանազան բռնաբարութիւնների ու աւազակութիւնների. ոչ, Տաճկաստանում սեպհականութեան անապահովութիւնը և հետևապէս ապրումատի դժուարութիւնը կայանում է գլխաւորապէս այն բանի մէջ, որ հայը հող չունի, այս պատճառով նա կեանքի հաստատուն հիմք չունի: Հողի վերաբերութեամբ մահմեդականի օրէնքը բովանդակվում է այս վարդապետութեան մէջ. «Ամբողջ տիեզերքը Աստուծուն է պատկանում, սուլթանը Աստուծու խալիֆան կամ ներկայացուցիչն է երկրի վրայ, իսկ հողը նրա սեպհականութիւնն է»: Այստեղից առաջ է գալիս այն ծիծաղելի սնահաւատութիւնը, իբր թէ ամեն մի երկիր, որի վրայ ոտք է կոխում իսլամի թագաւորը, պէտք է նրան պատկանի:

Հողի վերաբերութեամբ բոլոր կալուածական օրէնքները բղխում են վերոյիշեալ վարդապետութիւնից. սուլթանը հողի տէրն է, իսկ երկրագործը՝ մշակ դասը նրա վարձակալը կամ կապալառուն: Հայը հող ունենալու համար պէտք է վարձէ կառավարութիւնից, կամ տաճկական տաւաղածքով խօսելով՝ պէտք է թափու անէ. և այն օրից կըդադարի նրա իրաւունքը իւր վարձած հողի վրայ, երբ օրէնքի պահանջած ժամանակներում չհորոգէ իւր կալուածագիրը, կամ չկատարէ այս կամ այն պարտաւորութիւնները. իսկ մի այդպիսի կալ-

ուածագիր պայմանագրի գորութիւնն ունի, աւելի ոչինչ:

Այդպէսով ոչինչ չէ կապում երկրագործ դատին երկրի հետ և հետևապէս մշակութեան կամ աշխատութեան հետ: Ի նկատի ունենալով նաև այն անտանելի պայմանները, որով ծանրաբեռնվում է մշակը մի կտոր հող վարելու համար, շատ հասկանալի է լինում, թէ ինչո՞ւ նա թողնում է հայրենի երկիրը և հազարներով գաղթում օտարութեան մէջ ապրուստ որոնելու: Ուրեմն հային իւր հայրենի երկրի հետ կապելու համար, գաղթականութիւնը զազարեցնելու համար՝ միակ և ամենակարևոր միջոցն է նրան իրաւունք տալ ազատ կաշուածատէք լինելու, որ նա որպէս սեպհականութիւն իւր հողն ունենայ և նրանից ամեն կերպով օգտուելու իրաւունք ստանայ: Գրանիով կարելի է միայն հնար տալ գիւղացուն իւր աշխատութեամբ իւր ապրուստը հայթայթելու: Նա չպիտի լինի վարձակալ, այլ հողը պիտի լինի նրա համար մի հաստատուն ժառանգութիւն, որ անցնում է սերունդից սերունդ, որ նա կարող է գնել, վաճառել, զրաւ դնել, մի խօսքով, վարուել նրա հետ որպէս իրան պատկանող սեպհականութեան հետ: Այդ պէտք է լինի հայոց Պատրիարքի պահանջելի գլխաւոր վերանորոգութիւններից մէկը. և եթէ նա ցանկանում է, որ հայը արմատ ձգէ հայաստանի հողի վրայ, պէտք է նրա տէրը լինի, պէտք է նրանից ծծէ իւր սնունդը, ինչպէս մանուկը մօր ըստինքներից: Իսկ ինչ որ վերաբերում է *մուլթէզիմներին* (կապալառուների) հարստահարութիւններին, հարկերի ծանրութեանը, որոնցով կողոստվում է մշակ դասը, ինչ որ վերաբերում է զանազան բռնակալների և *տէրէքէզիներին* կեղերումներին, մենք համարում ենք այդ բոլորը ժամանակաւոր անկարգութիւններ, որոնցից ազատ

չեն մնում նոյն իսկ մահմեդականները, և որոնք Թիւրքիայի ընդհանուր բարենորոգումների ժամանակ միայն կարող են կարգի և օրինաւորութեան մէջ դրուել։

✓ Բ. Հայերի կեանքի անապահովութիւնը քրդերից, չերքէզներից և զանազան վայրենի ցեղերից անդադար կեղեքուիլը, յորպէս Սան-Ստէֆանոյի դաշնադրութեան 16-րդ յօդուածի, նոյնպէս և Բերլինի վեհաժողովի վճռի 61-րդ յօդուածի գլխաւոր հիմունքն է կազմում։ Բայց որքան էլ աշխատէ Թիւրքիայի կառավարութիւնը՝ պահպանել անդէն հայերին զինեալ մահմեդականների բարբարոսութիւններից, անկարելի է, որովհետեւ իւր բոլոր զինուորական ոյժը, որով պէտք է զսպի՝ նրանց, նոյն իսկ բարբարոսներից է կազմուած։ Ուրեմն հայերին պէտք է թոյլ տրուած, որ իրանք իրանց պաշտպանեն, և այդ այլ կերպ լինել կարող չէ, բայց միայն իրաւունք տալ, որ հայերը զէնք կրեն, որպէս իրանց դրացի ազգերը, և բացի դրանից, Թիւրքիայի զինուորութեան մէջ նրանք էլ մասնակցեն։ Պէտք է հայը ինքը հնար ունենայ իւր տնձը պաշտպանելու, երբ կառավարութիւնն անկարող է։ Ով որ ծանօթ է Թիւրքիայի կազմակերպութեանը, մեզ հետ կը համաձայնի, որ այդ երկրում անկարելի է ապրել և իւր գոյութիւնը պահպանել առանց զէնքի։ Թիւրքիան բնակեցրած է այնպիսի ցեղերով, որոնք իրար հետ մշտապէս կռւում են, որոնք միմեանց հետ մրցում են սրով միայն։ Ինչո՞վ կարող է ընդգիմադրել նրանց անզէն հայը։

Գալով Թիւրքիայի զինուորութեան մէջ հայի մասնակցելուն, դա պէտք է հայերի գլխաւոր պարտաւորութիւններից մէկը լինի ոչ միայն որպէս Թիւրքիայի հպատակ և քաղաքացի, այլ մի այդպիսի ծառայութիւնը կ'ազատէր նրանց պատերազմի ժամանակ արտաքին, իսկ խաղաղու-

Թեան ժամանակ ներքին թշնամիներից: Հայերն առանց դրան էլ զինուորական տուրք են վճարում Թիւրքիայի կառավարութեանը և նոյն տուրքով կարող են պահպանել մի ազգային միլիցիա:—Ինչո՞ւ անպատճառ միլիցիա: Ինչո՞ւ հայերը չալիտի մասնակցեն Թիւրքիայի ընդհանուր զինուորագրութեան մէջ, կըհարցնեն մեզանից:

Որքան մեզ յայտնի է, Թիւրքիայի մասնաւոր ազգերից և ոչ մինը, որպէս են՝ քրդերը, չերքէզները, արաբները և այլն, չեն մասնակցում Թիւրքիայի զինուորագրութեանը և չեն մտնում նրա կանոնաւոր զօրքերի թվում, այլ կազմում են առանձին միլիցիաներ, որոնք պատերազմից յետոյ վերադառնում են իրանց տները: Աւելի ևս հայերին անկարելի է որպէս զինուոր մտնել Թիւրքերի կանոնաւոր զօրքերի մէջ, որովհետեւ զանազան կրօնական խտրութիւններ թոյլ չեն տալիս այդ երկու ազգերին միմեանց հետ խառնուել, միմեանց հետ սերտ յարաբերութիւն ունենալ, և մինչև անգամ Թիւրք զինուորը չի ցանկանայ իւր մէջ ընդունել ոչ-մահմեդականին:

Եթէ հայերից պահանջուին կանոնաւոր զինուորներ և ոչ միլիցիա, այն ժամանակ ևս հայոց զինուորները պէտք է առանձին գունդեր կազմէին Թիւրքաց բանակի մէջ իրանց հայ զօրապետներով ու զօրավարներով: Այսպէս եղել է միշտ: Արշակունեաց պետութիւնը վերջանալուց յետոյ Հայաստանի ամբողջ մարզականութեան դարերում՝ պարսիկների, այլև արաբացոց ու թաթարների տիրապետութեան ժամանակ, և մինչև անգամ յոյների ժամանակ, հայոց զինուորները օտարազգիների բանակի մէջ միշտ առանձին գունդեր էին կազմում իրանց զօրապետներով *): Նրանք իրանց հետ ման էին

*) Նորին մեծութիւն պարսից Շահի ժամանակ երբ հա-

ածում մինչև անգամ քահանաներ և եկեղեցական խորան:

Հայերին զանազան վայրենի ցեղերից պաշտպանելու համար կառավարութեան կողմից գործ դրուած ամեն հսկողութիւն անօգուտ է. պէտք է հային հնար տալ, որ ինքը իւր զլուխը պահպանէ, և դա կըլինի այն ժամանակ, երբ նա ղէնք կրելու իրաւունք կ'ունենայ: Այդ ուրիշ բան է, երբ կառավարութիւնը իւր բոլոր հպատակներին զինաթափ անէ և ամեն անհատ նրա հովանաւորութեան ներքոյ պաշտպանութիւն և կեանքի ապահովութիւն գտնի: Բայց Թիւրքիայի կառավարութիւնը ոչ կարող է և ոչ կրցանկանայ այդպէս անել: Երբ սորանից մի քանի տարի առաջ խօսք եղաւ քրդերին զինաթափ անելու, այն ժամանակուայ Թիւրքիայի երևելի պետական մարդկանցից մէկը՝ Ալի-փաշան ասաց. «պէտք չէ, քրդերը միշտ պատրաստի զօրք են մեզ համար»:— Այո, պատրաստ զօրքից, որ անղէն հպատակների հաշուով են ապրում, կառավարութիւնը պէտք է օգուտ քաղէ, որպէս և վերջին պատերազմի ժամանակ երևաց:

Մեր կողմից աւելորդ կըլինէր խորհուրդ տալը, քանի որ զիտենք, թէ Կ. Պօլսի պատրիարքարանը լաւ հասկացել է հայկական միլիցիայի կարևորութիւնը երկիրը ներքին թշնամիներից պահպանելու համար, և Բերլինի վիհաժողովի մատուցած ծրագրի մէջ այդ անցուցած էր նրա խնդիրների կարգում: Միայն պէտք է այժմ

յերից զինուորներ առնուեցան, դարձեալ առանձին գունդեր կազմուեցան հայ զօրապետների զօրավարութեան ներքոյ: Նոյն իսկ պարսիկները թոյլ չտուեցին, որ քրիստոնեայ հայը խառնուէր իրանց հետ:

դարձեալ նոյնը պահանջել, որ հայերը փոխանակ զինուորական հարկ վճարելու, նոյն տուրքով պահէին իրանց երկրում միլիցիաներ, որոնք խաղաղութեան ժամանակ պահպանէին երկիրը ներքին յարձակումներից, իսկ պատերազմի ժամանակ օգնէին պետութեանը: Այլ կերպ ապահովութիւն քրդերի, չերքէզների և ուրիշ վայրենի ցեղերի բարբարոսութիւններից մենք չենք ճանաչում: ✓

գ. Թիւրքիայի մէջ ոչ-մահմեդականների վերաբերութեամբ իրաւունքի անպաշտպանութիւն և դատաստանի մէջ անարդարութիւն կրտիրէ միշտ, քանի որ դատաւարութեան մէջ տիրէ շարիաթի օրէնքը: Եթէ մտածենք, թէ ոչ մի օրէնք չէ կարող մշտական լինել, այլ նա պէտք է հետզհետէ փոփոխուի և կատարելագործուի, որքան փոփոխվում և կատարելագործվում է մարդկային կեանքը, և որքան նորանոր ձեւեր են ստանում նրա պէտքերն ու պահանջները, — կարող ենք համարձակ ասել, որ շարիաթի այսքան դարերի ընթացքում հնացած և մաշուած օրէնքները անբաւարար և անհամապատասխան են ոչ միայն ոչ-մահմեդականների համար, այլ նոյն իսկ մահմեդականների վերաբերութեամբ, որոնց կեանքի նահապետական պարզ ձեւերը շատ և շատ փոխուել են, սկսեալ այն օրից, երբ այդ օրէնքները հրատարակուեցան իսլամի մարգարէի բերանով և ամփոփուեցան զօրանի մէջ: Անփոփոխ և մշտական օրէնքներ, որ տրվում են աստուածպետական ժողովուրդներին, ուրիշ ոչինչ չեն, եթէ ոչ, մի ծանր կապանք, որ կաշկանդում, քարացնում է ազգերը յաւիտենական անշարժութեան մէջ:

Դժուար է պահանջել Թիւրքիայից, որ նա փոխէր շարիաթը, որովհետեւ նա սերտ կապ ունի մահմեդական

կրօնի հետ. բայց կարելի է պահանջել, որ հայերի և առհասարակ ոչ-մահմեդականների վերաբերութեամբ նա մընար անգործագրելի: Ուրիշ կերպ անկարելի է, քանի որ այդ օրէնքը իւր մէջ ունի շատ սկզբունքներ, որ հակառակ են հաւասարութեան գաղափարին, որ խտրութիւն են դնում այն բոլոր ազգերի վերաբերութեամբ, որոնք չեն պատկանում իսլամին: Եթէ մինչև այսօր սուլթանների հրատարակած բոլոր խաթիւները և ֆիրմանները մնացել են անգործագրելի, պատճառը շարիաթի գօրեղ բնութիւնագրութիւնն է և ոչ այլ ինչ: ✓

Ուրեմն ի՞նչ միջոց կայ շարիաթից ազատուելու:

Ճշմարտութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ Թիւրքիայի կառավարութիւնը դեռ շատ առաջ մտածել է, որքան կարելի է, ազատ կացուցանել ոչ-մահմեդականներին և առաւելապէս հայերին շարիաթի կապանքներից: Այդ երևում է այն արտօնութիւնից, որ Թիւրքիան շնորհեց հայերին՝ տալով սահմանադրական վարչութիւն. բայց դրանից դաւառներում կազմուեցան խառն մահմեդականներից և ոչ-մահմեդականներից առանձին մէջլիսներ (ժողովներ) նրանց գործերը քննելու համար, որ այլևս ոչ-մահմեդականները գործ չունենան ուլէմների և զաւիների հետ: Այսուամենայնիւ թէ սահմանադրութիւնը և թէ գաւառական մէջլիսները չկարողացան բաւականութիւն տալ հայերին: Ինչո՞ւ: Որովհետև Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը ունէր աւելի կրօնական բնաւորութիւն, նա չէր անցնում բուն ազգային գործերի սահմանից, որպիսի են դպրոց, եկեղեցի և այլն: Իսկ գաւառական մէջլիսները իրանց անկարգ կազմակերպութեամբ ոչինչ օգուտ չէին բերում:

Մեր կարծիքով հայերին Թիւրքերի կառավարութեան դատաստանական անիրաւութիւնից ազատելու համար նոր

բան պահանջել դժուարութիւններ կըյարուցանէր, գուցէ չտային էլ: Հարկաւոր է պահանջել, որ լրացնեն, կատարելագործեն այն արտօնութիւնները, ինչ որ մի անգամ շնորհուած է հայերին, թէև անկատար կերպով: Մենք դարձեալ ի նկատի ունինք Ազգային Սահմանադրութիւնը և գաւառական մէջլիսները:

Եթէ հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնն ընդլայնէ իւր նիւզ շրջանը նոր իրաւունքներով, եթէ տրուին նրան և քաղաքական իրաւունքներ, եթէ նա Կ. Պօլսի պարիսպներից դուրս գալով, տարածուի բոլոր հայաբնակ գաւառները, այնուհետև մի այդպիսի վարչութիւն կարող էր հայերի թէ հկեղեցական, թէ քաղաքական և թէ քրէական բոլոր գործերին բաւականութիւն տալ, և հայերն աւելի պատրաստուած լինելով մի այդպիսի վարչութեան համար, իրանց գործերն իրանց մէջ իրանց ձեռքով կըլճուէին: Բայց այս այսպէս լինելուց յետոյ ծագում է մի հարց, ի՞նչպէս և ո՞րտեղ պիտի վըճուուին այն գործերը, որ հայը ունի մահմեդականի հետ:

— Գաւառական մէջլիսներում:

Գաւառական մէջլիսների նպատակը, որպէս վերևում յայտնեցինք, եղել է վճուել զանազան ազգութիւնների գործերը, և այս մտքով յիշեալ դատարանների անդամները ընտրվում են խառն մահմեդականներից և ոչ-մահմեդականներից: Բայց եթէ մինչև այսօր նրանք իրանց նպատակին չծառայեցին, պատճառն այն է, որ մէջլիսները զուրկ են որևէ ուղիով օրէնսդրութիւնից, գրաւոր ոչինչ չկայ, գործերի քննութիւնը լինում է բերանացի կերպով և վճիռները կայանում են միայն ձայների վրայ՝ ոչ թէ նրանց բաղմութեանը նայելով, այլ թէ ձայն տրուողը ո՞րպիսի դիրք է բռնած ժողովի մէջ: Այսպիսի հան-

գամանքներում, յայտնի բան է, կամայականութիւնը մեծ դեր պիտի խաղայ և գործերը պիտի մնառութիւնն այն անձանց օգտին, որոնք ժողովի մէջ զօրեղ պաշտպաններ ունին, իսկ զօրեղ պաշտպաններ կարող են լինել մասմեղականները, որովհետեւ ոչ-մասմեղականները միայն ձեռնամար են այնտեղ նստած լինում:

Այստեղից երևում է, որ Թիւրքիայի կառավարութիւնը սկիզբն է դրած այն հիմնարկութիւնների, որ պէտք է բարւոքէին ոչ-մասմեղականների վիճակը, բայց որոնք անկարգ և անկանոն են: Նա շնորհել է հայերին Ազգային Սահմանադրութիւն, բայց անկատար. նա հիմնել է գաւառական ազգութիւններից խառն մէջլիսներ, բայց առանց օրէնքի:

Այդպիսի խառն մասմեղականներից և ոչ-մասմեղականներից կազմուած մէջլիսները այն ժամանակ միայն կարող են նստատեղաւորուած լինել, երբ կըհիմնուեն եւրոպական օրէնսդրութեան սկզբունքների վրայ, և երբ բոլորովին նոր կազմակերպութիւն կըստանան: Այդպիսի մի դատարանի պահանջ կար հայոց պատգամաւորների Բերլինի վեհաժողովին ներկայացրած ծրագրի մէջ, բայց նա բուն հայկական էր: Մեր կարծիքով, չպէտք է վախեցնել Թիւրքիային, իբր թէ նրանից նոր բան է պահանջուած. հարկաւոր է միայն արդէն եղածների և մի անգամ շնորհուածների ձեռք փոխել: Այս քաղաքականութեանը պէտք է հետևի Կ. Պօլսի պատրիարքարանի իւր պահանջելի վերանորոգութիւնների մէջ:—Ընդարձակելով հայոց Ազգային Սահմանադրութեան սահմանափակ չրջանը նոր իրաւունքներով, և տարածելով բոլոր հայաբնակ գաւառները, այդ բնական կըլինէր հայերին հնար տալ իրանց գործերն իրանց ձեռքով վճելու, իսկ վերանորոգելով գաւառական մէջլիսները, կըղիւրացնէին նրանց

դատաստանական յարաբերութիւնները օտարազգիների հետ:

Վ. Անապահովութիւն ազգային առանձնայատկութիւնների: Խօսելով ազգային առանձնայատկութիւնների վրայ, Թիւրքիայի հայի վիճակը մեր առջև խիստ տխուր գոյներով է նկարվում: Մինչև այսօր մենք սխալ կարծիքի մէջ էինք. մենք այսպէս էինք մտածում. «հայոց ազգը մի կրօնական ազգ է, նրա հիմքը դրած է իւր եկեղեցու վրայ, իսկ մեր եկեղեցին կարող է աւելի հաստատուն մնալ Թիւրքիայում, ուրեմն այնտեղ կարող է պահպանուել և մեր ազգութիւնը»: — «Եթէ մեր ազգը այսօր գոյութիւն ունի, դրանով մենք պարտական ենք մահմեդականութեանը», — ասում էր մեր երեւի մտածողներից մէկը:

Մենք թողնում ենք վիճել այդ կարծիքի դէմ, որովհետև հայը ամենեին կրօնական ազգ չէ, թողնում ենք հերքել նաև մի այդպիսի դատողութիւն, որովհետև լոկ կրօնով մի ազգ մշտապէս պահպանուել չէ կարող, և դժուար թէ միայն եկեղեցին ազգութեան գոյութիւնը պահպանել կարողանայ. և ընդունում ենք, որ հայը միայն իւր կրօնով և եկեղեցով կարող է միշտ հայ մնալ, բայց հայոց կրօնն ու եկեղեցին սրտեղ են այնքան վտանգի ենթակայ, որքան Թիւրքիայում:

Թէ ինչպէս է կլանում մահմեդականութիւնը քրիստոնեայ ժողովրդներին, բաւական է աչքի առաջ ունենալ այն բաղմաթիւ մահմեդականացած հայոց զիւղօրայքը, որ այժմ կարելի է տեսնել Փոքր-Ասիայի ամեն կողմերում: Բայց Թիւրքիայում կայ մի աւելի սաստիկ վտանգ հայոց եկեղեցուն՝ քրիստոնեայ միսիօնէրներից, որոնք աւելի ճարպիկ են քան մահմեդականները, որոնք քարոզներով են կրօնափոխ անում, իսկ Թիւրքը բռնութեամբ:

Ոչ մի երկրում կաթովիկութիւնն ու բողոքականութիւնը
այնքան տարածուած չէ հայերի մէջ, որքան Ցաճկաստա-
նում. համարեա ամեն տեղ մտել են նրանց քարովիչնե-
րը: Էլ ի՞նչ խելքով ենք մտածում, թէ մեր եկեղեցիւն
Թիւրքիայում ապահով դրութեան մէջ է: Կրօնափոխու-
թիւնն այսուհետեւ աւելի կըսաստկանայ, երբ անգլիա-
ցիները Փոքր-Ասիան իրանց հովանաւորութեան տակ
առնելով, կըմտցնեն հայերի մէջ իրանց միսիօնէրնե-
րին *): Մինչև այսօր յայտնուած քարովիչները ամերի-
կացիք էին, այսուհետեւ կ'աւելանան և անգլիացիք.
խոկ այդ վերջիները աւելի հեշտ կերպով կարող են որ-
սալ, բանի որ գիտենք, թէ կրօնափոխ եղող հայերը ա-
ւելի մահմեդականների հալածանքների դէմ պաշտպա-
նութիւն դառնելու համար են հեռանում մայրենի եկեղե-
ցուց, բան թէ համոզմունքով. իսկ անգլիացիք միշտ կա-
րող են պաշտպանել իրանց նոր հաւատակիցներին:

✓ Թիւրքիայի խորամանկ քաղաքականութիւնը կարծես
լաւ էր ըմբռնել, թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունի կրօնա-
փոխութիւնը հալատակ քրիստոնեայ ազգութիւնների մէջ:
Նա տեսնելով, օրինակ, հայերին մի կրօնական ժողո-
վուրդ, որ ուրիշ հիմք չէ ճանաչում իւր ազգութեան համար
բացի եկեղեցուց, միշտ աշխատել է զբաղեցնել նրանց
կրօնական երկպառակութիւններով, միշտ աշխատել է
քանդել նրանց միութիւնը, թոյլ տալով տարածուել հա-
յերի մէջ կաթովիկութիւն և բողոքականութիւն:

*) Դեռ ևս ռուս-թիւրքական պատերազմից առաջ ինձ
պատահեց Թաւրիզում խօսել մի անգլիացի քահանայի հետ,
որ վերադառնում էր տաճկական Հայաստանից. նա յայտնեց,
թէ Լօնդօնում նպատակ կայ քարովիչների մի առաքելութիւն
ուղարկել Հայաստան: Այդ մարդը ուղարկուել էր հետազօ-
տելու հողը...

Հին սուլթանները ազգայնութեան աւելի հիմնական արմատին էին դարձում—լեզուին, և որի պատճառով յայտնուեցան այնքան բազմաթիւ տաճկախօս և քրդախօս հայեր, որ մինչև այսօր էլ կան, թէև հայոց եկեղեցուն են պատկանում: Իսկ վերջին սուլթանների ժամանակ սկսեցին քրիստոնեայ ժողովուրդների ուժերը թուլացնել և նրանց ազգային միութիւնը բաժանել կրօնական հերձուածներով:

Թիւրքիայի քաղաքականութիւնը չէր բաւականանում, որ հայերից նոր եկեղեցիներ էին կազմվում, այլ աշխատում էր այդ վերջինների մէջ ևս հերձուածներ տարածել, որպէս եղաւ հայ-բողոքականների և հայ-կաթոլիկների մէջ: Այդ մասին բաւական է յիշել Հասունեանների և Հակահասունեանների կռիւը, որ մի քանի տարի տեւեց, և եթէ կառավարութիւնը օգնեց Հակահասունեաններին, այդ ոչ թէ նրանց աւելի ազատամիտ ձգտումների համար էր, այլ որ նրանք մի նոր հերձուած էին կազմում հայ-կաթոլիկների մէջ, մի որոշեալ չափով տկարացնում էին նրանց ուժերը:

Ահաասարակ Թիւրքիայի քաղաքագիտութիւնը մենք շատ միամիտ ենք համարում, բան թէ է, չնայելով որ նա իւր մոնղոլեան խարէութեան վրայ պատուաստել է բիւզանդական խորամանկութիւնը: Նա գիտէ իւր հպատակ ժողովուրդների մէջ միշտ խռովութիւններ սերմանել, նրանց միութեան կապերը խզել: Ով որ ուսումնասիրել է Կ. Պօլսի հայոց լրագրութիւնը, կըյիշէ, որ Երուսաղէմի ս. Յակովբայ վանքը մի երկպառակութեան խնձոր է Կ. Պօլսի հայոց և յունաց պատրիարկարանների մէջ. ամեն տարի սուրբ Յարութեան տօնին միշտ անկարգութիւններ են պատահում հայ և յոյն արեղաների մէջ. շատ անգամ այդ կռիւները արիւնհեղու-

յութիւններ: Հայրենիքից հեռացած այդ պանդուխտ հերոսներն են, որ ամեն անգամ մի ազգային ծանր հարց բարձրացնելիս, շրջապատում են պատրիարքարանի շուրս կողմը, դռներ և պատուհաններ են փշրում, աղմուկ բարձրացնում և արդարութիւն են խնդրում: Այս թշուառ մշակները հայրենիքից դառն ազրատութեան հետ բերել են իրանց սրտի մէջ խորին վէրքեր, որ գործել է մահմեզականի բռնակալ ձեռքը, և այս պատճառով նրանց աւելի զգալի է թուրքերի անտանելի լուծը: Ամեն բան կորցրած լինելով, — տուն, տեղ, հայրենիք, — դրանք այլ ևս կորցնելու ոչինչ չունին, և առանց երկիւղի բողոք են բարձրացնում և իրանց թշուառ, անտէր ընտանիքի համար ազատութիւն խնդրում՝ պատրիարքի օձիքից բռնելով....:

4. Պօլսի պատրիարքը, գուցէ անգլիական դեսպանի դրդելուց թելադրուած, ներկայացրեց Ազգային Ժողովին մի ծրագիր, որով առաջարկում էր հայերի համար խնդրել այն արտօնութիւններից մէկը, որ պիտի վայելեն սլաօնական ցեղերը Բալկանի թերակղզու վրայ: Ազգային Ժողովը մերժեց պատրիարքի առաջարկութիւնը, յայտնի չէ ինչ հիմնաւոր փաստերով:

Որքան մեղ յայտնի է, Ազգային Ժողովը ի նկատի է ունեցել այն, թէ արեւմտեան եւրոպական պետութիւններից իւրաքանչիւրը արեւելեան հարց պատրուակով միայն իրանց սեպհական շահերն են որոնում, և որովհետեւ հայատտանի ազատութիւնը որեիցէ կերպով նրանց շահերը չէ շօշափում, ուրեմն հայերի առաջարկութիւնը կրմնար առանց հետեանքի կազմուելիք կօնֆերէնցիայի մէջ:

Թեան են հասնում. բայց այսքան տարիների ընթացքում կառավարութիւնը վերջ չգրեց նրանց վէճերին, Թէև չընչին բաներին:

Այժմ, կարծեմ, ընթերցողը մեզ հետ կըհամաձայնուի, թէ ինչ վտանգ է սպառնում հայոց եկեղեցուն Թիւրքիայում, և եթէ դա պէտք է լինի ազգի գոյութիւնը պահպանող հիմունքը, նրա կեանքը խիստ երկբայական է.... Բերլինի դաշնագրի համեմատ Թիւրքիայի խոստացած «կրօնի ազատութիւնը» մի նոր ասպարէզ պիտի բաց անէ եւրոպացի քարոզիչների առջև, և հայերը՝ Փոքր-Ասիայի հովանաւորող անգլիացիներից պաշտպանութիւն գտնելու յուսով պիտի զոհեն իրանց կրօնը. ու կարող է մրցութիւն անել նրանց հետ. — մեր անհոգ հոգեւորականութիւնը, թէ՛ մեր թեթևօլիկ ուսումնականները... — Ո՛չ ոք, մեր կարծիքով: Այժմ կըմնայ Թիւրքիայի հային թողնել եկեղեցին, թողնել կրօնը անհատների խնդհի վրայ և ձեռք մեկնել հայ-կաթոլիկին, հայ-բողոքականին և հայ-մասմեղականին, և ասել նրանց. «Մենք եղբայրներ ենք, մենք միասին պէտք է բաժանենք մեր ներկան և ապագան, թող եկեղեցին չբաժանէ մեզ, միացնենք մեր ուժերը և միասին գործենք»:

Վերջացնելով այս գլուխը, կըհամառօտենք մեր կարծիքը այս խօսքերով. այժմ Կ. Պօլսի պատրիարքը՝ որ զբաղուած է Թիւրքիայի հայերին տրուելիք վերանորոգութիւններով, նախ և առաջ պէտք է միանայ հայ-կաթոլիկների և հայ-բողոքականների ներկայացուցիչների հետ, և որպէս ընդհանուր ազգային գործ, գլխաւորապէս պէտք է ի նկատի ունենայ հետեւեալ պահանջները. ա. Երկրագործ գիւղացին սեպհական հող ունենայ և նրան ապահովութիւն տրուի ազատ մնալ բռնաւորների, հարըստահարիչների աւազակութիւններից: Բ. Հայերն իրաւունք

ունենան զէնք կրելու, որպէս իրանց դրացի ազգերը, և փոխանակ զինուորական տուրք վճարելու, նոյն վճարով կազմեն ազգային միլիցիա՝ զանազան վայրենի ցեղերից՝ քրդերից, չերքէզներից իրանց կեանքը և կայքը պահպանելու համար: Գ. Հայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը, նոր իրաւունքներով և արտօնութիւններով կատարելագործելով, տարածուի բոլոր հայաբնակ գաւառներում: Գ. Ազգը և ազգային առանձնայատկութիւնները պահպանելու համար այնպիսի կարգադրութիւններ լինին, որ սահման դրուէ մահմեդականների մոլեռանդութեանը, և բռնի հաւատաւի ստութիւններին, առհասարակութիւններին՝ վերջ դրուի: Այլ և փանքերի և ազգային դպրոցների առաջադիմութիւնը սահմանափակող թիւրքիայի գործ դրած խորամանկ միջոցները հեռացուին, որ ուսումն ու կրթութիւնն անարգել ընթացք ստանան:

Ժամանակ է թօթափել հին նախապաշարմունքների փոշին, ժամանակ է ձեռք առնել *դպրոցը*, որպէս մի նոր կապ մեր և մեզանից օտարացած ազգայինների մէջ, որպէս մի նոր աւազան, ուր հայ-կաթոլիկը, հայ-մահմեդականը և հայ-քողքականը կըմկրտուեն նոր հոգւով և նոր կեանքով, և կըդրոշմուին *ազգայնութեան* անունով. դրանով միայն կարող ենք միացնել մեզ հետ մեր եղբայրներին, որ բաժանեց եկեղեցու աւազանը...

Ք Ր Դ Ա Կ Ա Ն Մ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Բերլինի վերջին կօնգրէսի վճիռները Յունաստանի և Չերնօգորիայի վերաբերութեամբ կողմնակի կերպով մերժելու և եւրոպական պետութիւնների պահանջումների առջև դժուարութիւններ յարուցանելու համար Բ. Դուռն ստեղծեց արանական միութիւնը: Իսկ հայկական խնդիրը իւր խանձարուրի մէջ խեղդելու համար նա աշխատում է այժմ կազմել մի քրդական միութիւն:

Դեռ մի քանի ամիս առաջ Կ. Պօլսի թուրք մամուլը անամօթաբար սկսեց հռչակել քուրդ տարրի քաղաքակրթական հրաշալիքները, որոնցով հայկական լեռների այդ վայրերնի գազաններին աշխատում էր ներկայացնել Եւրոպայի աչքում ոչ միայն իբրև արեւելքի, այլև իբրև արևմուտքի լուսաւորիչներ: Մի այդպիսի երեխայական աչքակապութիւնը՝ թուրք մամուլի կողմից, ստոր է ամեն կրիտիկայից, այն մամուլի, որ մի ժամանակ պահանջում էր քրդերի իսպառ ընաջինջ անելը, նրանց ոչնչացնելը, որպէս անպէտք և վնասակար մի տարր, որպէսզի տաիական Թիւրքիայի արևելեան սահմանադուլներն ազատուէին այդ աւազակների անընդհատ ասպատակութիւններից:

Սուլթան Աբդուլ Մէջիդը յայտնուեցաւ որպէս մի

սպառնալի գործիք քրդերին ոչնչացնելու համար և ներանց անշուշտ վիճակուած կըլինէր ենիշէրլիների կոտորածը, եթէ այն ժամանակուայ երևելի դիպլոմատ և առաջին վէզիր Ալի փաշան չմեղմէր սուլթանի բարկութիւնը: Խորամանկ վէզիրը կարողացաւ համոզել խալիֆաների դիւրահաւան գահակալին, յայտնելով այն միտքը, թէ քուրդերը թէև աւազակ, բայց միևնոյն ժամանակ պատրաստի զինուորներ են Թիւրքիայի համար, և կառավարութիւնը պէտք է փոքր ի շատէ զիջանի նրանց անկարգութիւններին, որպէս զի նրանք միջոցներ ունենային ապրելու և հարկաւորած ժամանակ ծառայէին որպէս քաջ պատերազմողներ:

Իսկ այդ զիջողութիւնը խիստ թանկ էր նստում կառավարութեանը: Ամայացնելով սահմանազլխի ամբողջ գաւառները, վերջին չքաւորութեան մէջ ձգելով ժողովուրդին, խանգարելով երկրագործութիւնը և վաճառականութիւնը, քրդերը ոչ միայն իրանք հարկ չէին վճարում, բայց միևնոյն ժամանակ զրկում էին տէրութեան գանձարանը որևիցէ եկամուտ ստանալու այն երկրներից, որ այդ վայրենիները դարձրել էին իրանց յափշտակութիւնների ասպարէզ:

Սուլթան Արդուլ Աղիզի կառավարութիւնը քրդերին զոպելու համար այն եզրակացութեան հասաւ, թէ պէտք է նրանց զինաթափ անել, թէ պէտք է նրանց հեռացնել վրանաբնակ հովուի թափառաշրջիկ կեանքից և ընտելացնել երկրագործի հաստատարնակ կեանքին: Ամեն աշխատութիւններ ապարդիւն անցան և քրդերը մնացին միշտ աստանդական հովիւներ և իրանց անասունների հօտերով ամառը թափառում են Հայաստանի հովասուն լեռների վրայ, իսկ ձմեռը իջնում Տիգրիսի հովտի ջերմ տափարակների վրայ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է նրանց

զինաթափ անելուն, այդ նոյնպէս մնաց անկատար, չնայելով որ Վանի փաշաներից մէկը հնարեց մի ծիծաղելի տուրք, որով քրդերը պարտաւորվում էին վճարել մի նշանակեալ հարկ, եթէ շարունակէին զէնք կրել:

Այդ միջոցներում սկսուեցան կառավարութեան ճշնշումները բուրդ ցեղապետների վրայ: Բազրխան-բէկին աքսորելը և նրա ազգատոհմի մեծ մասը սրից անցկացնելը պէտք է համարել այն սաստիկ հարուածներից մէկը, որ թուրք կառավարութիւնը որևիցէ ժամանակ հասցրել է քրդերին: Դրանից յետոյ քուրդ ցեղապետները դարձան կառավարութեան ներկայացուցիչների ձեռքում մի տեսակ արդիւնքի աղբիւր: Նրանց բանտարկում էին, տանջում, աքսորում, և այդ բոլորը կատարվում էր ոչ այնքան երկիրը խաղաղացնելու նպատակով, որքան օգուտ էր բերում փաշաներին, որոնք կաշառքներ ընդունելով, կրկին բաց էին թողնում կալանաւորներին: Կարգ և կանոն պահպանելու այդ ձևը առիթ էր տալիս քուրդ աւագակներին աւելի ևս եռադով յարատեւել իրանց յափշտակութիւնների մէջ՝ կապիտալ ձեռք բերելու համար, որպէսզի նրանով կարողանային ազատուել, եթէ միւս անգամ պատահէր նրանց կալանաւորուած լինել:

Այդ քրդերի հատկացողութեամբ, անիրաւացի ճշնշումները, այդ անդադուր հալածանքները սնուցին քրդերի մէջ մի սաստիկ թշնամութիւն դէպի թուրք կառավարութիւնը մասնաւորապէս և դէպի առհասարակ թուրքերն ընդհանրապէս: Խանգարում էին նրանց սովորական կեանքի եղանակը, զրկում էին նրանց ապրուստի միջոցներից՝ աւագակութիւնից, որ քրդերի ցեղային և աւան-

դական սովորութեամբ համարվում է ոչ բոլորովին անբարոյական մի պարսկամոռ:

Այդ ատելութիւնը դէպի թուրքերը առիթ տուեց քրդերին աւելի մօտենալ հայերին և աւելի մտերմանալ նրանց հետ:

Քրդերի ամբողջ ժողովուրդը, բաժանուած լինելով բազմաթիւ տարբեր և միմեանց հետ թշնամի ցեղերի, անկարելի էր, որ նրանց մէջ կազմուէր միութիւն, որով կարողանային ընդդիմանալ կառավարութեան ճնշումներին: Պատասպարուած լինելով հայկական լեռների մէջ, նրանք իրանց վրէժխնդրութիւնը լրացնում էին նրանով, որ կողոպտելով երկրի մի մասը, հեղեղի նման անցնում էին մի ուրիշ երկիր, և տեղային վարչութիւնները իրանց անզօր ուժերով երբէք չէին կարողանում վերջ դնել քրդերի անընդհատ արշաւանքներին:

Իսկ այդ ցեղերի մէջ կային և այնպիսիները, որոնք համեմատաբար աւելի հանդիստ էին բնաւորութեամբ, որոնք, որպէս միամիտ հովիւներ, ապրում էին նահապետական պարզ կեանքով: Այդ վերջինների ցեղապետները ոչ սակաւ անգամ դիմում էին հայ էֆէնդիների և հայոց հոգևոր առաջնորդների օգնութեանը՝ թուրք կառավարիչների կամայականութիւնից պաշտպանութիւն գտնելու համար: Հայ էֆէնդիները և հայոց հոգևոր առաջնորդները, որոնք աւելի նշանակութիւն ունէին կառավարութեան առջև, որպէս երկրի գլխաւոր և մեծամասնութիւն կազմող ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչներ, չէին խնայում իրանց պաշտպանութիւնը, թէև այդ պաշտպանութիւնը շատ հաճելի չէր կարող լինել հայ ժողովրդին, որ պատմական ատելութիւն ունէր դէպի քրդերի առհասարակ բոլոր ցեղերը: Այդ էր պատճառը, որ Վանի առաջնորդ Պօղոս վարդապետը յարուց իւր դէմ մի ահազին կուսակ-

ցութիւնն այն պատճառով միայն, որ նա պաշտպանում էր բուրդ ցեղապետներին, նրանց հետ բարեկամութիւն էր պահպանում, և պատահած ժամանակ, իւր սեպհական ծախքերով, ազատում էր նրանց բանտերից: Չարունակ տասն տարի Վանի հայերը բաժանուած էին երկու կուսակցութեան, որոնցից մէկն աշխատում էր պաշտօնից հեռացնել քրդասէր առաջնորդին, իսկ միւսն աշխատում էր պահպանել նրան: Այդ կռիւները երկար զբաղեցրին Պ. Պօլսի հայոց մամուլին և ոչ սակաւ հոգսեր պատճառեցին պատրիարքարանին:

Հայ առաջնորդների և հայ էֆէնդիների քրդերի խաղաղասէր ցեղերին պաշտպանելը մի ուրիշ նպատակ չունէր, բացի նրանից, որ վաճառականները այդ ցեղերի հետ առևտրական յարաբերութիւններ ունէին, մատակարարում էին նրանց կենսական անհրաժեշտ պիտոյքներ և փոխարէնն ստանում էին նրանց հովուական արդիւնաբերութիւնը, որպէս էին իւր, պանիր, բուրթ և անասուններ: Չատ պարզ է, որ քուրդերի կողոպտուելը թուրք կառավարութեան պաշտօնատարներից վնասում էր հայ վաճառականների, հայ կապիտալիստների շահերին, որովհետև քրդերը միշտ նրանց փողի պարտականութիւն ունէին:

Այդ յարաբերութիւններն ստեղծեցին հայերի և քրդերի մի քանի ցեղերի մէջ սերտ հաւատարմութիւն, որ աւելի բարեկամական կերպարանք էր ստանում, որքան թուրքերը նեղացնում էին նրանց: Բայց կային հայերին և թշնամի ցեղեր: Այս վերջինները նոյնքան թշնամի էին հայերի հետ, որքան իրանց հարադատ ազգակիցների հետ: Սակաւ չէր պատահում, որ քրդի մի ցեղ յարձակվում էր միւսի վրայ և կողոպտում էր նրան. և այսպիսով կռիւր, կոտորածը, անհաշտութիւնը նրանց մէջ մը-

նում էր որպէս ժառանգութիւն և անցնում էր սերունդից սերունդ:

Այդ կռիւների մէջ խառնվում էին և հայեր: Ազրա-կայ, Զատախի, Բուլանըխի, Մոկաց երկրի և Սասունի հայերը ունէին իրանց դաշնակից քուրդ ցեղեր, որոնց հետ միացած շատ անգամ կռվում էին ընդհանուր թըշնամու հետ: Ոչ-մահմեդական, այլ «եզըզի» աղանդին պատկանող քրդերը, միշտ հալածուած վիճելով իրանց մահմեդական ցեղակիցներից, հայերի հետ պահպանում էին բարեկամական յարաբերութիւններ: Հայերն այն աստիճան հաւատարմութիւն ունէին դէպի այդ ցեղը, որ իրանց անասունները յանձնում էին դրանց հովիւներին պահելու, հայերի տան սպասաւորները, ազախիւնները, երկրագործական մշակները մեծ մասամբ եզըզիներ էին: Գրանք կատարում էին հայերի մի քանի կրօնական արարողութիւնները, պահում էին ս. Սարգսի, ս. Գէորգի պատերը, զոհ էին մատուցանում հայոց նշանաւոր ուխտատեղիներում, և ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ու Պաւլոս մարգարէին համարում էին Աստուծոյ ընտրեալների ամենազլխաւորը: Եզըզիները համարեա բոլորը գիտէին հայերէն խօսել և մեր վարդապետներից մէկը միայն, (որ հայ կղերից ծագրական մտքով ստացաւ «հրաշագործ» տիտղոսը) մտածեց եզըզիների մէջ տարածել Լուսաւորչական կրօնը և գրագիտութիւն հայոց այլ-բե-նարանով:

Քրդերի և հայերի յարաբերութիւնները այս դրութեան մէջ էին մինչև վերջին ռուս-թրքական պատերազմի ծագելը:

Պատերազմի ժամանակ թուրքաց կառավարութիւնը, նրան բոլորովին կրօնական բնաւորութիւն տալով, շէյխերի, մուֆթիների և զազիների ձեռքով կարողացաւ

վառել քրդերի ֆանատիկոսութիւնը: Եւ այն բոլոր քուրդ հրոսակները, որ հազարներով գիմում էին Տէր-Ղուկասովի գունդերի դէմ,—բոլորը կռւում էին իրանց հոգեւորականների առաջնորդութեամբ, որպիսիներն էին՝ Զէյլա-Զէլալէդդինը և Զէյլա-Իբրազուլլահը:

Թէև պատերազմի ժամանակ քուրդ հրոսակները մի նշանաւոր օգուտ չկարողացան բերել, թէև նրանք կողոպտում էին, այրում էին և աւերակ էին դարձնում բուն թուրքաց երկրները, որոնք դեռ գրաւուած չէին ռուսներից, այնուամենայնիւ այդ բարբարոսութիւնները դարձրին քրդերի վրայ անգլխական ազէնտների ուշադրութիւնը, որոնք հայաստանում տարածուած էին թուրքաց բանակների մէջ: Անգլիացիք գտան հայաստանում երկու գլխաւոր ցեղեր, որոնցից մէկը, քրդերը առում էին «գեաւուրներին» և խառնուեցան թիւրքաց զօրքերի հետ, իսկ միւսը, հայերը համակրում էին «գեաւուրներին» և ամեն հնարքներ գործ էին դնում հեշտացնելու ռուսաց յաղթութիւնները: Քրդերի հակակրութիւնը և հայերի համակրութիւնը դէպի ռուսները,—այդ երկու հակառակ արտայայտութիւնները բաւական էին մի սխալ գաղափար տալու անգլիացիներին, յօրինելու այն պլանը, որ նրանք նպատակ ունէին կազմել հայաստանի վերաբերմամբ:

Բայց Անգլիացիք չուզեցին մտածել, որ եթէ թուրքաց հայերը համակրութեամբ էին վերաբերվում գէպի ռուսները, այդ ունէր իւր բնական պատճառները. նրանք տեսնում էին իրանց ազգակիցներին ռուսական հայաստանում աւելի բարեբախտ վիճակի մէջ, մինչդեռ իրանք օրըստօրէ մաշվում և ոչնչանում էին մի անկարգ և նենգամիտ կառավարութեան բարբարոսութիւնից: Եթէ այդ

կառավարութիւնը փոխուէր դէպի լաւը, անտարակոյս, հայերը կը հաշտուէին նրա հետ:

Բայց հայերի վիճակը շատ չէր հետաքրքրում անգլիացիներին. նրանց մի ուրիշ բան էր հարկաւոր:—Նրանց հարկաւոր էր մի *գօրաւոր պատնէշ*, որ կանգնեցնէին ռուսների առջև, փակէին նրանց ապագայ աշխարհակալութիւնների ճանապարհը դէպի Հայաստան, թոյլ չտալով նրանց մօտենալ Եփրատի հովիտին, որով իրանց Հնդկաստանի շահերը պահպանած էին համարվում: Եւ այդ պատնէշը, անգլիացիների կարծիքով, կարելի էր կառուցանել *միմիայն* քրդերից, որովհետև հայերին հաւատալ և հայերի վրայ յոյս դնել նրանք չէին կարող, մանաւանդ որ քրդերին աւելի ընդունակ էին գտնում իրանց նպատակների համար. քրդերը իրանց ձեռքում գէնք ունէին, իսկ հայերը ոչ:

Այդ էր պատճառը, որ երբ պատերազմի ժամանակ զանազան հայկական քաղաքներում նշանակուեցան անգլիական կօնսուլներ, Բիկօնսֆիլդի մինիստրութեան և նրա Կ. Պօլսի ներկայացուցչի՝ Լէարդի առաջին հոգսը եղաւ Հայաստանը Քրդաստան անունով մկրտել և *քրդական միութեան* սկիզբը դնել:

Պատերազմից յետոյ անգլիական կօնսուլներն սկսեցին առանձին ուշադրութիւն դարձնել քուրդ տարրի վերայ, երեսկայական *միութիւնը* նրանց մէջ կազմակուստրով: Սկսեցին նրանց առաջ քաշել, հայերին յետ մըղել. սկսեցին նրանց ցեղապետների և շէյխերի հետ բարեկամութիւն հաստատել և ամեն միջոցներ գործ դնել, որ քրդերի անջատուած և միմեանց հետ թշնամական յարաբերութիւն ունեցող ցեղերի ընդհանուր ուժերը միացնեն մի ամբողջութեան մէջ: Դա ոչ միայն դժուարին, այլև անհնարին էր: Դարերով կազմուած ժառանգական

անհաշառութիւնը քրդերի հարիւրաւոր ցեղերի մէջ չէր կարելի անգլիական քաղաքագիտութեան հրաշքով միանգամից անհետացնել, մանաւանդ որ վայրենի բուրդը քաղաքագիտական նրբութեան հետ չուտով ընտելանալ չէր կարող: Այդ բոլոր ջանքերի հետեանքն այն եղաւ, որ քրդերը, տեսնելով որ իրանց վրայ ուշադրութիւն են դարձնում, աւելի երես առան, աւելի յանդուգն դարձան, և հէնց այն ժամանակ, երբ ռուսաց բանակը կանգնած էր Սան-Ստեֆանոյի մէջ, — Խնուսի կողմերում քրդերն սկսեցին կոտորել հայերին, իսկ Աղբակայ Բաշկալէի կողմերում Չէյխ-Իբրահիմը ոչնչացրեց աւելի քան յիսուն հայոց զիւղեր, և արժանացաւ Վանի անգլիական կօնսուլի սիրալիր այցելութեանը:

Բիկօնսֆիլդի մինիստրութեան ընկնելուց յետոյ յիշեալ երևակայական պատնէշը — այդ արհեստական խարխուլ շէնքն ինքն իրան քայքայուեցաւ: *Քրդական միութեան* գաղափարը օգի մէջ ցնդուեցաւ, բայց *Քրդաստան* անունը մնաց. Անգլիացիք չկարողացան իրանց թըքածը յետ լիզել:

Երբ Բերլինի վերջին կօնգրէսի սեղանի վրայ գրուեցան Յունաստանի և Չերնօգօրիայի խնդիրները, և երբ Կ. Պօլսի եւրոպական դեսպանները ներկայացրին Բ. Դըռանը իրանց միաբան գրութիւնը Հայաստանի վերանորոգութիւնների մասին, այն ժամանակ թուրքաց կառավարութիւնը ակամայից յիշեց *քրդական միութիւնը*, որ Բիկօնսֆիլդի մինիստրութեան ծնունդն էր: Ասում ենք ակամայից, որովհետեւ թուրքաց կառավարութեանը շատ հաճելի չէր կարող լինել այդ *միութիւնը*, որի բաժանման մասին ինքը շատ տարիներով աշխատած էր, արհեստական կերպով անհաշառութիւն սերմանելով քուրդ ցեղերի մէջ, որպէսզի նրանց միաբանութիւնը խանգար-

րէ, նրանց ուժերը թուլացնէ և այդպիսով հպատակ և հարկատու ժողովուրդ դարձնէ:

Բայց պէտք էր հաշտուել հանգամանքների հետ, քաղաքականութիւնն այդ պահանջում էր. պէտք էր եւրոպային մի խրտուիլակ ցոյց տալ:

Այդ ժամանակ, որպէս սկզբում յիշեցինք, թուրք մամուլը մի կողմից սկսեց վառել քրդերի խաւար ֆանատիկոսութիւնը, միւս կողմից հռչակել նրանց քաղաքակրթական արժանաւորութիւնները, նրանց գրականութիւնը, դպրոցները, արհեստը և այլն, որոնց բոլորը միայն «Հակիրկաթի» և «Վակիրթի» երեսակայութեան մէջ գոյութիւն ունէին: Թուրք մամուլն սկսեց նաև դատաւարտել «վայրենի» հայերին, որոնք «բարբարոսաբար» հարստահարում էին «խեղճ» քրդերին, այլ խօսքով, — սկսեց բողոքել դառնների դէմ, որ զիջատում էին գայլերին...

Դեռ Բ. Դուռը չէր տուած դեսպանների միաբան գրութեան պատասխանը Հայաստանի վերանորոգութիւնների մասին, յանկարծ Կ. Պօլսում յայտնուեցան բուրդ պատուիրակներ, իբր Շէյխ-Իբրահիմլահի *) կողմից ու-

*) Շէյխ-Իբրահիմլահը, Թիւրքիայի քրդերի այդ կեղծ ներկայացուցիչը, իսկապէս պարսից հպատակ մի քուրդ ցեղի չէին է, այսինքն մօլլան կամ հոգևորականը. նա ինքը և իւր ցեղը թափառում են պարսից՝ երբեմն Ունիի, երբեմն Թար-գաւառի և երբեմն Մար-գաւառի կողմերում: Ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ Բայազետի վրայ յարձակուող քուրդ հրոսակներից մէկի առաջնորդն էր նա: Այստեղ նշանակութիւն ստացաւ և թուրքաց կառավարութեան ուշադրութիւնը դարձրեց իւր վրայ: Այն ժամանակ, երբ Կ. Պօլսում յայտնուեցան իբր նրա կողմից պատուիրակներ, նա Պարսկաստանումն էր և գուցէ ամենահին տեղեկութիւն չունէր, որ իւր անունով

ղարկած (բայց իսկապէս թիւրքաց մայրաքաղաքի մէջ սարքուած), որոնք ներկայանալով Արէդին-փաշային, պահանջում էին քրդերի և Քրդստանի (անունը փոխած Հայաստանի) համար ինքնավարութիւն:

Ի՞նչ էր նշանակում այդ աչքակապութիւնը:

Հարցը շատ պարզ է: Խօսքը Հայաստանի (թիւրքերի հայեացքով Քրդստանի) ինքնավարութեան և նրա՝ վերանորոգութիւնների վրայ էր: Եթէ պէտք էր տալ այդ երկրին ինքնավարութիւն, ինչո՞ւ չտալ քրդերի անունով, որոնք այդ երկրի տէրն էին, որոնք այդ երկրի նախկին բնիկներն էին և որոնք իրանց կուլտուրայով (?!) բարձր էին միւս բոլոր ազգաբնակչութիւններից, առաւելապէս հայերից...:

Եւրոպական դեսպանները, ի հարկէ, ուշադրութիւն չդարձրին Արէդին-փաշայի այդ ֆօկլօսների վրայ և քուրդ պատգամաւորութիւնը ոչինչ հետեանքի չհասաւ:

Դրանից յետոյ ալքանական միութեան հեղինակը՝ Արէդին-փաշան, սկսեց քրդական միութեան վրայ երազել: Այդ միջոցին թուրք մամուլը, հետևաբար, իւր խօսքը փոխել սկսեց: Այժմ քրդերին մի կուլտուրական, զարգացած, խաղաղասէր և բարոյական ժողովուրդ ներկայացնելը շատ ձեռնտու չէր կարող լինել: Նոյնպէս ձեռնտու չէր ասել, թէ քրդերն այն ատիճան բարի, առաքինի և խեղճ են, որ հարստահարւում են «վայրենի» հայերից: Պէտք էր ներկայացնել նրանց որպէս անգութ դավաններ, որպէս բարբարոս ֆանատիկոսներ, որոնք

բանակցութիւններ են լինում Բ. Դուան հետ: Յետոյ տեսնում ենք, որ Շէյխ-Իբրահուլահը Պարսկաստանի Սովուդ-Բուլաղ գաւառումն է սկսել իւր անկարգութիւնները:

պատրաստ են մի բռնակում ոչնչացնել ըստ Հայերին, եթէ նրանց ինքնավարութեան վրայ խօսք լինէր:

Այդ բոլորի մէջ այն միտքը կար, որ Եւրոպային ցոյց տային, թէ Բ. Դուռը հակառակ չէ Հայաստանում վերանորոգութիւններ մտցնելու առաջարկութեանը, և նա ինքը շատ է ցանկանում կատարել այդ, բայց նա ունի իւր առջև մի մեծ դժուարութիւն և այդ դժուարութիւնը կայանում է քրդերի և առհասարակ մահմեդական ամբոխի մոլեռանդութեան մէջ, որոնց կրօնին և սովորութիւններին հակառակ է ամեն մի վերանորոգութիւն: Կամենում էին ցոյց տալ, որ եթէ կառավարութիւնը մահմեդական ժողովրդի կամքի հակառակ գնար, կարող էր պատճառ տալ մի մեծ կոտորածի քրիստոնէից դէմ, որի համար Բ. Դուռը դժուարանում էր իրան պատասխանատու համարել:

Թէ որքան խաբէական էին այդ ենթադրութիւնները, կարող է հասկանալ ամեն մի մարդ, որ փոքրի շատէ տեղեկութիւն ունի ասիական Թիւրքիայի դրութեան վերայ: Մահմեդականներն այդտեղ նոյնքան ճշուած են, նոյնքան հարստահարուած անկարգ կառավարութիւնից, որքան քրիստոնեաները: Մահմեդականներն աւելի ևս ցանկանում են մի բարեւոր կառավարութիւն, և դրան ապացոյց կարող է լինել դեռ չզսպուած Մունթէֆիկ արաբների ապստամբութիւնը, Աօղան-Դադլինների ապստամբութիւնը և այն վերանորոգութիւնները, որ պահանջում էր Միդհատ-փաշան Սիրիայի համար, և որ յամառութեամբ մերժուեցաւ Բ. Դռնից:

Մահմեդական մոլեռանդութիւնը մի խրտուիլակ է, որով Բ. Դուռն աշխատում է միշտ վախեցնել Եւրոպային: Այնքան խօսվում է Հայաստանի վերանորոգութիւնների, Հայաստանի ինքնավարութեան մասին, այնքան բացա-

տրութիւններ են տրուում Բ. Դռան կողմից, բայց որքան հայկական լեռների գայլերը տեղեկութիւն ունին այդ բոլոր բանակցութիւնների մասին, նոյնքան տեղեկութիւն ունի քուրդ ժողովուրդը: Այդ բոլորը խօսւում, շինւում, սարքւում են Գ. Պօլսում: Քուրդին ինչով կարող են հետաքրքրել հայաստանի ինքնավարութիւնը կամ այնտեղ մտցնելիք վերանորոգութիւնները: Նա ոչ լրագիր է կարդում և ոչ գիտէ, թէ ի՞նչ է կատարւում իւր բնակած լեռների միւս կողմում:

Այսուամենայնիւ Բ. Դռանը նպաստաւոր էր ցոյց տալ մի քրդական միութիւն. եթէ նա գոյութիւն չունէր, պէտք էր յայտնել, թէ կարող է կազմուել, որպէս այդ ենթադրում է «Յամանլի» լրագիրը:

Արդեօք կարո՞ղ է կազմուել, ահա այդ հարցը պարզելու համար մենք հարկաւոր ենք համարում մի փոքրիկ զաղափար տալ, թէ ի՞նչ տեսակ ժողովուրդ է քուրդը:

Նախնական ժողովուրդներից, որոնք մնացել են արեւելքում, չկայ մէկը, որ քրդերի նման պահպանած լինի կենցաղավարութեան այն ձևերը, որով ապրում էին հովիւներն իրանց նահապետական դարերում: Եւ արեւելքում չկայ մի ժողովուրդ, որ քրդերի նման բաժանուած լինի այնքան բազմաթիւ ցեղերի: Միայն Վասպուրականի մէջ կարելի է հաշուել միմիայն 120 միմեանցից տարբեր ցեղեր, որոնք զանազանւում են բարբառներով, սովորութիւններով և մինչև անգամ կրօնով: Այդ ցեղերը ընդհանուր ոչինչ չունին, նրանց չէ միացնում որևիցէ հասարակական կապ, ամեն մի ցեղ առանձնացած է իւր մէջ, ապրում է իւր նեղ, սահմանափակ կեանքով: Մի ցեղի շահերը չօշափելով միւսին, պատճառ է տալիս նրանց մէջ անհաշտ թշնամութեան, սխակալութիւնը, ա-

րեան վրէժխնդրութիւնն անցնում է նրանց մէջ սերունդից սերունդ։

Որպէս խաշնարած և հովիւ ժողովուրդ, քրդերը մինչև այսօր չսովորեցան հաստատարնակ կեանքին։ Նրանց հայրենիքն այնտեղ է, որտեղ նրանց անասունների համար արօտ կայ։ Այդ սլատճառով ամբողջ տարի գաղթում են մի երկրից դէպի միւսը։

Գարունը, ամառը և աշունը անց են կացնում հայկական լեռների վրայ, իսկ ձմեռը գաղթում են դէպի աւելի տաք երկիրներ, որպիսի են Գարմեանի, Հեքարիի գաւառները, Տիգրիսի արեւելեան ափունքի դաշտավայրերը, կամ Միջագետքի անապատի տափարակները։ Կան այնպիսի ցեղեր, որոնք ձմեռը մնում են Հայաստանում, տարածվում են հայոց գիւղերում և հայոց տրւների մէջ հիւրասիրութիւն են գտնում։ Բուն քրդական գիւղերը, որոնք խիստ ստիպալի են Հայաստանում, ներկայացնում են մի կարգ գետնափոր խորճիթներ, և տարուայ երեք եղանակներում դատարկ են լինում։ Միայն ձմեռը կարելի է նրանց մէջ բնակիչներ գտնել, որոնք իրանց անասունների հետ խորուրդների նման պատսպարվում են միջին, գետնափոր խորշերում և անհամբերութեամբ սպասում են գարնանը, որ դուրս գան իրանց որջերից։

Ամբողջ Հայաստանում չէ կարելի ցոյց տալ մի քաղաք, որ գտնէ մի հատ քուրդ բնակիչ ունենայ։ Ի՞նչ պէտք է անէ բուրդը քաղաքում, նա արհեստ չգիտէ, վաճառականութեամբ չէ սլարապում, խանութ չունի, ծառայութեան մէջ չէ մտնում։ Քուրդը հովիւ է, նրա բնակութեան տեղը՝ լեռները, ձորերը և անապատներն են։

Թուրք կառավարութեան բոլոր ջանքերը, քրդե-

րին հաստատարնակ անելու մասին, անցան ապարդիւն։ Թուրք կառավարութիւնը ամեն հնար գործ է դնում, որ քրդերը կալուածատէր լինին, պարապեն երկրագործութեամբ։ Բայց քուրդը հող չէ սիրում. հողը կարող է կապել նրան երկրի հետ. մինչդեռ նա ցանկանում է ազատ լինել, գաղթել և անդադար գաղթել։ Աւագակը մէկ տեղում երկար կանգնել չէ կարող։

Քրդերի գիւղերը, ինչպէս ասացինք, հայաստանում շատ փոքրաթիւ են, այն ևս ձմեռուայ բնակութեան համար։ Այդ գիւղերը, ինչպէս որ շուտով հիմնում են նրանք, այնպէս էլ շուտով քանդում են և թողնում են աւերակ։ Քրդերի գիւղերը և նրանց շարժական «օբաները» ոչընչով չեն զանազանւում միմեանցից։ Տեսնում ես քրդերի մի խումբ իւր «ալաշուղները» (տաղաւարները) կազմում է մի ձորի մէջ, մնում է այնտեղ, որքան ժամանակ անասունների համար ճարակ կայ, հէնց որ վերջացաւ, հաւաքում է «ալաշուղները» և տեղափոխւում է մի ուրիշ ձոր։ Այսպէս էլ նա հիմնում է իւր «ղչլաղները» (ձմերանոց). փորում է գետինը, ծածկում է թուփերով և մացառներով, և ահա նրա խրճիթը պատրաստ է. միւս ձմեռ քուրդը թողնում է նրան և մի այլ տեղ է չինում նրա նման մի բան։

Քրդերը հայաստանում (մասնաւոր բացառութեամբ) կալուածքներ, անշարժ ուսականութիւն չունին։ Եթէ նրանք ունին մի կտոր հող, տալիս են հայերին մշակելու համար։ Հանգամանքները երբեմն ստիպում են նրանց թողնել բնակած երկիրը, այնուհետև նրանք այնքան հեշտութեամբ մոռանում են իրանց հողերը, որքան հեշտութեամբ ձեռք էին բերել նրանց։

Այս բոլորից պարզ երևում է, որ քրդերը հայրենիք չունին. նրանք ոչնչով կապուած չեն հայաստանի հետ։

Դրանով պէտք է բացատրել քրդերի անդադար գաղթականութիւնը Պարսկաստանից դէպի Թիւրքիա, և Թիւրքիայից դէպի Պարսկաստան:

Քրդերը երբէք չեն եղել բարեկամ թուրքերին և լինել ևս կարող չեն: Վերջին ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ թէև աւարառութեան նպատակով քրդերից մի քանի խմբեր խառնուեցան թուրքաց բաշիրուղուկների հետ, բայց հէնց որ թուրքերը յաղթվում էին, քրդերը առաջինն էին լինում, որ սկսում էին կողոպտել նրանց բանակը: Թուրք զինուորների ամենաընտիր զէնքերը, որ ստացել էին անգլիացոյ շնորհիւ, մեծ քանակութեամբ անցել էին քրդերի ձեռքը և վաճառվում էին Պարսկաստանում ամենաշնչին գներով:

Սխալ է և այն կարծիքը, որ առհասարակ տարածուած է քրդերի մասին, իբր թէ նրանք մի քաջ ժողովուրդ են: Քրդերը, ինչպէս միւս՝ վայրենի ցեղերը, այն քաջութիւնը չունին, ինչ որ հասկացվում է այդ բառի բուն նշանակութեամբ: Իսկապէս քաջ լինելու համար պէտք է գիտակցաբար ոգևորուած լինել որեւիցէ գաղափարով: Բայց քուրդը իդէալ չունի: Ի՞նչը կարող է դրդել նրան արին թափելու, բացի յափշտակասիրութեան ըղձից: Իսկ մի այդպիսի քաջութիւն՝ գաղանի քաջութիւն է, երբ որսի ետևից է ընկնում: Եթէ մի անգամ յաղթվում է քուրդը, մի անգամ ջարդ է ուտում, այնուհետև նա կորցնում է իւր բոլոր արիւթիւնը:

Այսքան դարերի ընթացքում քրդերը Հայաստանում չկարողացան մի մի հասարակութիւն ստեղծել, հաստատ հիմք դնել և իրանց շահերով կապուած լինել այդ երկրի հետ: Քրդերը Հայաստանի քաղաքացի չեն: Նրանք նոյնպիսի թափառական խմբեր են, որպէս այդ երկրի բոջաները, գաղաները, թուրքմէնները, չերքէզները և այլ վայ-

ըննի ցեղերը, որոնք այսօր այստեղ են, իսկ միւս օրը նրանց հետքն անգամչէ երևում: Այս բոլորից շատ պարզ է, թէ որքան իրազործելի է այն գաղափարը, որ կոչվում է քրդական միութիւն:

Քրդական միութիւն հայաստանում կազմել անկարելի է. բայց մի բան կարող է պատահել. Թուրք կառավարութեան ներկայացուցիչները կարող են գրգռել քրդերի վանազան ցեղապետներին, այս և այն շէյխին, որ կողոպտեն հայոց գիւղերը: Քրդերն այդ յանձն կառնեն, երբ նրանց թոյլ է տրվում անպատիժ աւաղակութիւն գործել: Նրանք կըսկսեն հայաստանում կողոպտել, այրել, սպանել, և այդ բոլոր բարբարոսութիւններին Կ. Պօլսում կըտան քաղաքական կերպարանք: Դեռ անցեալ տարուայ (1879) աշնան ժամանակ Չէյխ-Իբրաղուլահն անցնելով Պարսկաստանի սահմանից թուրքաց հողի վրայ, Աղբակայ և Բաշ-Վալէի գաւառում կրկին ոչնչացրեց մինչև քսան հայոց գիւղ: Այդ մի պարզ ասպատակութիւն էր, որ համարեա ամեն տարի պատահում է հայաստանում, բայց Կ. Պօլսում նրան տուին քաղաքական բնաւորութիւն:

Նոյնը կարող է պատահել և այսուհետև: Թուրքաց կառավարութեան ներկայացուցիչները գաղտնի կերպով կը գրգռեն քրդերին հայերի դէմ, կոտորած կըսկսուի. իսկ Կ. Պօլսում թէ Բ. Դուռը և թէ թուրք մամուլը կըսկսեն գոչել՝ ահա քրդական միութիւնը, տեսա՛ք, այդ բոլոր կոտորածը հայաստանին ինքնավարութիւն և հայերի համար արտօնութիւնների պահանջելու համար է: Մինչդեռ քրդերն ինքնավարութեան և հայաստանի վերանորոգութիւնների մասին ոչինչ գաղափար չունին, և հասկանալ անգամ չեն կարող, թէ ի՞նչ բան է վերանորոգութիւնը: Նրանք կըկատարեն իրանց բարբարոսութիւնները՝ ինչպէս

միշտ, լոկ յափշտակասիրութեան նպատակով, բայց թուրքաց կառավարութիւնը կըտայ նրանց քաղաքական նպատակ:

Թէ այսպէս և թէ այնպէս, զանազանութիւնը մեծ չէ.—քուրդն արդեօք զիտակցաբար կըգործէ, թէ մեքենաբար, բոլորը միևնոյն հետեանքին կըհասնեն, որ Հայաստանում կոտորած տեղի կ'ունենայ: Փաստեր արդէն կան: Երէկ մի հեռագիր կար, որով Վանի անգլիական կոնսուլը իմացում է տալիս Գ. Պօլիս, թէ քրդերը ոչնչացրին հայոց 13 գիւղ:

Հարցնում ենք, ի՞նչ պէտք է անեն այդ դէպքերում հայերը: Մինչև հիմա երբ քրդերը կողոպտում էին, այրում էին, սպանում էին, հայերը դիմում էին թուրքաց կառավարութեանը և դատաւտան էին պահանջում: Բայց հիմա, երբ կառավարութեան ներկայացուցիչներն իրանք են դրդում քրդերին բարբարոսութիւններ գործել, էլ ում կարող են դիմել հայերը: Մեզ կըպատասխանեն, թէ Եւրոպային, որ յանձն է առել հսկել Հայաստանի բարեկարգութիւնների վրայ: Բայց մինչև Եւրոպան կըքննէ, կըտեղեկանայ Հայաստանում գործուածները, մինչև օգնութեան ձեռքը կըհասցնէ (կըհասցնէ՞ արդեօք), ինչպէս ասում են՝ «ջուրը կըգայ, ջրաղացը կըտանէ»...:

Հայերն այժմ լաւ են հասկացել այդ: Հասկացել են, որ հասել է մի վճռական բուլէ, երբ կամ պէտք է յանձնն առնել ստրկաբար ոչնչանալ, կամ եթէ ցանկանում են իրանց գոյութիւնը պահպանել, հարկաւոր էմիացած ուժերով ընդդիմադրել քրդերի վայրենի յարձակումներին: Ուրիշ ճար չկայ: Այդ իսկ պատճառով կազմուեցան հայերից զինեալ խումբեր, որոնց նպատակն է ոչ թէ ապստամբութիւն, ոչ թէ պատերազմել թուրքաց կառավարութեան դէմ, այլ պատժել քրդերին, եթէ նրանք յաղգնեն խռովել երկրի խաղաղութիւնը և

կողոպտել անդէն հայ զիւղացիներին: Այդ զինեալ խմբերը, որոնց թիւը փոքր չէ, շրջում են հայկական լեռների վրայ, դիտում են շարժումը և ամեն տեղ վրէժխնդիր են լինում, երբ նկատում են քրդերի կողմից որևիցէ անգլթութիւն:

Հայոց զինեալ խմբերը մինչև անգամ պաշտպանում են քրդերի խաղաղասէր ցեղերին, երբ պատահում է այս վերջիններին ենթարկուել իրանց ցեղակիցների բարբարոսութեանը: Այդ իսկ պատճառով քրդերից շատերը միացած են հայերի հետ և աւելի բարւոք են համարում կռուել ընդհանուր թշնամու դէմ, քան թէ վնասել հայերին, որոնցից միշտ օգնութիւն և հաւատարմութիւն են վայելած:

Հայոց զինեալ խմբերի հետ միացել են երևելի Մար-Շիմօնի քաջ ասորիները: Մար-Շիմօնը, Ջօլամերիկի լեռների այդ հզօր իշխանը և պատրիարքը չէր կարող մոռանալ այն հին և սոսկալի հարուածը, որ նախորդ Մար-Շիմօնի *) ժամանակ Բօտանի բռնակալ Բադիր-խանբէկ անունով քուրդ ասպատակը հասցրեց պատրիարքի տանը՝ իսպառ կողոպտելով նրան և կոտորելով մինչև տանն հազար ասորի: Այն օրից քրդերի և Մար-Շիմօնի ցեղի մէջ շարունակվում է մի անընդհատ թշնամութիւն, որ շատ անգամ պատճառ է տալիս արիւնահեղ կռիւների: Դեռ երկու տարի առաջ, երբ քրդերը ասպատակեցին Ջօլամերիկի մի քանի զիւղերը և արօտից աւարի առան պատրիարքի ջորիների երամակը, ասորիներ-

*) Նեստորական ասորիների պատրիարքական աթոռը ժառանգական է. բոլոր պատրիարքները յաջորդաբար ընտրվում են միևնոյն տանից և կոչվում են Մար-Շիմօն, որ նշանակում է Տէր-Սիմօն:

ըը այդ ժամանակ սաստիկ ջարդ տալով քրդերին՝ յետ
խլեցին կողոպուտը: Ունենալով անդադար ընդհարումներ
քրդերի հետ, Մար-Ջիմօնը հէնց խաղաղութեան ժամա-
նակներում միշտ պատրաստ ունի մինչև 30 — 40 հա-
զար զինեալ մարդ. իսկ այժմ ամբողջ Զօրամերիկի
թէ հայերը և թէ ասորիները զինուած են:

Անցեալ ձմեռուայ սուրը, իւր սարսափելի հետևանք-
ների հետ, միևնոյն ժամանակ սաստիկ նպաստեց հայե-
րի այժմեան շարժմանը: Սովի ժամանակ հայերը պար-
զապէս տեսան թուրք պաշտօնատարները շարամտութիւ-
նը, որոնք ամեն նենգաւոր միջոց գործ էին դնում,
որքան կարելի է բազմացնել հայ սովամահների թիւը:
Այդ ժամանակից հայերը աւելի խորին կերպով համոզուե-
ցան, որ թուրքիան նպատակ ունի իսպառ բնաջինջ ա-
նել հայկական տարրը: Այդ ժամանակից ծագեց հայե-
րի մէջ անձնապաշտպանութեան զգացմունքը:

Սուր ունեցաւ իւր և ուրիշ օգուտները. նա կապեց
բարոյապէս ամբողջ հայ ազգի սրտերը, որոնք աշխարհի
ամենահեռաւոր անկիւններից սկսեցին թափել այնտեղ
իրանց առատ նուէրները: Սուր հաշտեցրեց հայերի հետ
մի բանի քուրդ ցեղեր, որոնք հաւասար օժանդակութիւն
էին ստանում հայոց մասնաժողովներից, որոնք հայաս-
տանի բոլոր քաղաքներում կազմուած էին սովատանջե-
րին օգնելու նպատակով: Վերջապէս սովի պատճառով
ներկայ տարուայ գարնանը մշակների ահագին բազմու-
թիւն՝ Վանի, Մուշի, Բաղէշի և Հին-Բայազետի կողմերից
անցան դէպի Ռուսաստան և տարածուեցան Անդրկով-
կասի բոլոր գաւառներում: Այդ մշակները՝ այժմ լսելով
հայաստանի վտանգը, խմբերով վերադառնում են դէպի
իրանց հայրենիքը:

Թուրքաց հայերի այժմեան շարժումն իրական փաստ

է. նա դարևոր տխուր հալածանքների մի ազդու հետե-
ւանք է. նա պատմական անհրաժեշտութիւնների մի
սոսկալի արտայայտութիւն է: Թիւրքիան կարող է զսպել
այդ շարժումը նրանով միայն, երբ կատարէ հայերի
իրաւացի պահանջը: Բայց քանի որ՝ հայկական խնդիրը
մեռցնելու նպատակով, Թուրքիան կ'աշխատէ քրդական
միութիւն հնարել, դրանով աւելի ևս կըբորբոքէ հայե-
րի արդար կատաղութիւնը....

✠ ጸ ስ ሶ ጥ ረ ኄ ኑ ፀ ስ ሶ ሶ ✠

Տարօնն ու Վասպուրականը [Ժէկ Տաճկաստանի մի մասն են կազմում, բայց քրդերի զանազան ցեղերը, օգուտ քաղելով սուլթանի պետութեան թուլութիւնից, տիրում են Հայաստանի այդ երկու ամենամեծ նահանգներին՝ սկսեալ Սև ծովի հարաւ-արեւելեան եզերքից, Եփրատ գետից, մինչև Միջագետքի և Պարսկաստանի սահմանները:

Յիշեալ նահանգները պարունակում են իրանց մէջ հետևեալ գաւառները՝ Հաքարի, Բայազէդ, Հաղբակ, Վան, Բաղէշ (Բիթլիս), Մուշ, Չատախ, Սասուն, Խիզան, Մոզաց երկիր, Չարսանջակ, Քեղու և այլն, որոնց տիրում են քրդերը:

Մնացեալ ազգաբնակութիւնները, բացի քրդերից, են՝ հայեր, ասորիներ, հրեաներ, թուրքեր, եզդիներ, և զանազան թափառաշրջիկ ցեղեր։ Հայերը իրանց թուով բազմութիւն են կազմում, և համարեա, բազկացնում են ամբողջ ազգաբնակութեան կէսից աւելի մասը։

Որպէսզի գիտենանք, թէ ինչ դրութեան մէջ են այդտեղ հայերը, պէտք է նախ ծանօթանալ տի-

րող ազգի՝ քրդերի բնաւորութեան և նրանց քաղաքական կաղմակերպութեան հետ:

Քրդերը բաժանուած են զանազան ցեղերի, որոնց գլխաւորներն են՝ Մուքուրի, Թակուրի, Միլանցի, Հայտարանլի, Չաւի, Ջալալի, Ռաւանդ, Բիլբաստ, Մամըքանի, Հարթօշի, Զիկակ, Հարբի, Նազիզի: Դրանք շատ քիչ են զանազանվում յատկութիւններով և սովորութիւններով. խօսում են մեզական լեզուով, որ իւրաքանչիւր ցեղի մէջ որոշվում է բարբառների առանձնայատկութեամբ: Կրօնով մահմեդական են՝ սուննի ազանդից: Միայն եզիզիները բաժանուած են կրօնով, որոնք պաշտում են շար և բարի ոգիները, երկրպագութիւն են տալիս անային օջախին: Դրանք գուցէ մնացորդներ են Արամազդի և Արհմնի հին երկրպագուներից, որոնց մէջ մինչև այսօր երևում են մոգական ծէսեր:

Քրդերը չունին զիր և զրականութիւն. շէյսերը (դենպետները) միայն զիտեն արաբերէն կարդալ, որով աւանդում են ժողովրդին իրանց կրօնի հրահանգները, որոնք բովանդակվում են մի քանի՝ պարզ և թեթեւ, արտաքին ծիսակատարութիւնների մէջ: Միակ բանը, որ զիտէ ամեն քուրդ իւր հաւատքի հանդանակից, է նամազը, որ նա մեքենաբար և ճիշտ կերպով կատարում է նշանակեալ ժամերում, առանց հասկանալու, թէ ինչ են նշանակում իւր՝ այնքան ջերմեռանդութեամբ արտատանած արաբական բառերը: Բացի դրանից, քուրդը զիտէ մեծ մարգարէի — Մուհամմէդի անունը, և նրա նախկին խալիֆաների՝ Օմարի, Օսմանի, Աբու-Բաքէրի անունները, և աւելի ոչինչ:

Բայց ժողովրդական անգիր բանաստեղծութիւնը կենդանի է քրդերի մէջ. նա ծագելով ամբողջի իսկահան կեանքից, ունի նոյն բնաւորութիւնը և ոգին, ո-

րով ապրում է ինքն ամբոխը: Հովուներգութիւնը և քաջազնական հազներգութիւնը գլխաւոր տեղն են բռնում նրանց բանաստեղծութեան մէջ՝ առաջինը որպէս մի խաշնարած ցեղի կեանքի առշնչութիւն, երկրորդը՝ որպէս նրա պատերազմական ոգու արտայայտութիւն: Հովուական երգերը տխուր են և մեկամտղձոտ, նրանք խիստ մեղմ կերպով ներդաշնակվում են հովուի սրինգի խուլ և ձգական հնչիւնների հետ: Իսկ պատերազմական երգերը կրակոտ, վառվռուն և խրոխտ են, նրանք լիահնչիւն համարձակութեամբ որոտում են ժմբուկների ձայնի հետ:

Ոչ մի նշանաւոր երևոյթ չէ կորցնում իւր հետքը քրդի կեանքի մէջ. ժողովրդական ոգին իւր տաղերով կամ փառարանում է մէկի քաջագործութիւնը, կամ պարսաւում միւսի թուլասրտութիւնը: Եթէ թագնուի մէկը թշնամուց, կամ խոյս տայ կռուի դաշտից, միւս օրը կանաչք և աղջիկները կրջօրինեն նրա մասին զանազան կծու պարսաւներ, և երգը արագ կըթռչի ամեն երեխայի, ամեն չափահասի բերանից:

Թուր, մի ջուխտ ատրճանակ, վահան և նիզակը քրդի մարմնի անդամներ են, որոնք միշտ մնում են նրանից անբաժան. հրացանը նա գործ է ածում մեծ կռուիւնների մէջ: Թամբած ձին, որ միշտ պատրաստ է նրա չաղրի առջև, քրդի հաւատարիմ ընկերն է. նրան սիրում է տէրը աւելի քան իւր կնոջը, աւելի քան իւր որդիները: Քուրդը իւր չաղրի մէջ հիւրասէր է որպէս Արրահամ, բայց նա չի խնայիլ կոզոպտելու նոյն հիւրին, եթէ նա հանդիպէ մէկ մզոն հեռու իւր չաղրից: Արեան վրէժխնդրութիւնը, որպէս ամեն կիսավայրենի ցեղերի մէջ, նոյնպէս քրդի մէջ, անցնում է սերունդից սերունդ: Սպանուածը հանգիստ չէ իւր գերեզմանի մէջ, քանի որ

նրա արեան վրէժը չէ թռնուել սպանողից, կամ
նրա մօտ ազգականներից: Սպանողն այն ժամանակ մի-
այն ազատ է մնում վրէժխնդրութիւնից, երբ գնում է
իւր ստոյի տունը, իւր սուրը պցում է նրա ոտքի տակ,
և ներսդութիւն է խնդրում: Բայց հազիւ կըզտնուի մի-
քուրդ, որ խոնարհուի մինչ այդ աստիճան ստորութեան:
Քուրդը քինախնդիր է և ոխերիմ. նա մինչև մահ չէ մո-
ռանում վիրաւորանքը կամ անպատուութիւնը, քանի որ
դեռ լիակատար բաւականութիւն չի ստացել: Նա միև-
նոյն ժամանակ շատ հանգամանքներում հպարտ է և
ազնիւ: Քուրդը դադարեցնում է իւր կռիւը, երբ հակա-
ռակ կողմից միջամտութիւն են գործում կանայք: Նա ի-
րան չէ ստորացնում՝ պատերազմելով իրանից թոյլ արա-
բաժների հետ, թէև քրդի կինը կռուի ասպարէզում
նոյնքան կատաղի է և քաջասիրտ, որքան իւր ամու-
սինը:

Կրկին անգամ ամուսնանալը՝ մեռած կամ սպանուած
տղամարդից յետոյ, քուրդ կնոջ համար համարվում է
նախատինք: Նա մնում է միշտ այրի, մխիթարում է ի-
րան այն քաղցր յիշողութիւններով, թէ իւր այրը մի-
«լաւ աւագակ» էր, թէ նա մնաց միշտ մաքուր երկչո-
տութեան արատից, թէ նա երբէք իւր թիկունքը չգարձ-
րուց թշնամու դէմ, թէ նա սիրում էր իւր ամուսնուն,
որքան սիրում էր իւր արաբական նոյգին, և երբէք նրա
սիրտը չզրաւեց ամենագեղեցիկը իւր ցեղի աղջիկներից:
Եւ մայրը պատմում է իւր զաւակներին՝ հետեոյ լինել
նրան և կրկին բարձրացնել հանգուցեալի յիշատակը խոր
գերեզմանից:

Մանկութիւնից քուրդը կրթվում է ձիու սանձը կա-
ռավարելու, զէնք գործածելու, մարմնամարզութեան և
այլ ճարպկութիւնների մէջ: Նա քաջագործութիւն է հա-

մարում գողանալ, յալիշտակել ամեն ինչ, որ պէտք է իւր ապրուստի համար: Նա մինչև անգամ գողանում է իւր հարսնացուին: Բախտաւոր է համարվում ամուսնութիւնը, երբ տղամարդ-հերոսը առևանգել է իւր սիրուհուն հօր ընտանիքից: Կինը այդպիսի դէպքերում մի առանձին հպարտութեամբ է նայում իւր ընկերուհիներին վրայ:

Քրդի ամենամեծ երդումը *Թալախի* վրայ է լինում. նա առնում է մի քար և նետում է, ասելով՝ «Թող իմ Թալախն այս քարի պէս գցած լինի, եթէ այսպէս, կամ այնպէս անեմ»: Թալախը նրա ամուսնական կապն է, նա լուծուած է համարվում, երբ նրանով երդում ուտողը երգմնագանց է լինում: Այդպիսի երդումները պահանջվում են, երբ պէտք է որևիցէ գործի մէջ ամենահաստատ զրաւական մի մարդու հաւատարմութեան մասին: Եւ այդ լինում է այն ժամանակ, երբ գործը վերաբերում է ընդհանրութեան ամենակարևոր մի հարցին:

Որպէս բնութեան ազատ որդի, նուիրելով իրան անհոգ և պարզ կեանքի, քուրդը բաւականանում է իւր անասուններով: Նա հովիւ է: Նա չունի տուն և հաստատ բնակութիւն. նրա օթեանը իւր շագրն է, որ կազմում է այնտեղ, ուր կարող է իւր անասունների համար ճարակ գտնել: Զմեռուան ձիւները միայն քշում են քրդին իւր սիրելի սարերից, այդ ժամանակ ևս մի հայի տուն միշտ պատրաստ է ընդունել ինքնակոչ հիւրին: Այնտեղ քուրդը իւր անասունների հետ անցուցանում է ձմեռը, մինչև զարունը կրկին կոչում է նրան դէպի լեռների գիրկը:

Քրդի կերակուրն է՝ իւր անասունների կաթը, մածոնը, պանիրը, սերը, կարագը և իւղը. նա չէ դիպչում նրանց մսին: Քրդի հագուստը՝ ոտքից մինչև գլուխ

կազմուած է իւր անասունների բրդից և կաշուց. իսկ այդ բոլորը պատրաստում է նրա կիներ: Տղամարդը տընտեսութեան մէջ չատ չէ խառնվում. նա պատերազմական մարդ է: Երկրագործութիւնը, արհեստը քրդի համար ստոր պարագմունքներ են, որոնց նա արհամարհում է, համարելով *ռայայի* գործ: Վաճառականութիւնը նրա մէջ դեռ պահպանել է իւր հին, նահապետական ձևը: Նա տնայիս է, օրինակ, քսան ոչխար և զնում է մի ձի. նա փոխում է իւր իւրը, պանիրը, բուրդը երկրագործի ալիւրի հետ, կամ արհեստաւորի շինած այս և այն գործիքի հետ: Եւ այս բոլորը կատարում է նա չափազանց միամտութեամբ. ամեն առևտուրի մէջ խաբվում է նա, ամեն փոխարինութեան մէջ սրտում է նրանից հայ կամ հրեայ մանրավաճառը իւր շահերը: Որովհետև այսպիսի յարաբերութիւնների մէջ քուրդը գործ չէ զնում իւր սուրը և մարմնական ուժը, որ նրա մէջ զարգացած են, այլ նա բանացնում է իւր հմտութիւնը և խելքը, որոնք նրա մէջ խիստ թոյլ են:

Քուրդը խաբեւայ չէ. նա հաւատարիմ է իւր խոստմունքը կատարելու մէջ: Վճարել այն, ինչ որ պարտքով է առած և կողոպտել ուրիշի սեպհականութիւնը — երկուսն էլ մի օրինակ սուրբ են նրա համար: Առաջինի մէջ նա պահպանում է իւր պատիւը և խօսքը, իսկ երկրորդի մէջ՝ իրաւունքը և արդարութիւնը. որովհետև քրդի համար ոչինչ ընդդէմ չէ իրաւունքի և արդարութեան, երբ նա սեպհականացուցած է սրի և յաղթութեան ուժով: Սուրը և յաղթութիւնը արդարութեան կը շիռն է՝ նրա և իւր հակառակորդի մէջ:

Այդպէս է վարվում ամեն մի աւազակ. այդպէս է վարվում ամեն մի հասարակութիւն, որ նոյն բնաւորու-

թիւնն ունի, այդպէս է վարվում և մի ամբողջ պետութիւն,
որ աւագակի գեր է կատարում...:

Այսքանը բաւական համարելով քրդի բնաւորութեան
և ընտանեկան կենցաղավարութեան մասին, դառնանք
այժմ դէպի նրա քաղաքական կեանքի կազմակերպու-
թիւնը:

Քրդերի ցեղերը կառավարվում են իրանց էլ-տ-
դասիների (ցեղապետների) և շէյխերի (ղեկավարների)
գլխաւորութեամբ:

Ցեղապետը, որ կոչվում է «միր» (տէր), չէ նշա-
նակվում ընտրողական սկզբունքներով. նա, որպէս ցեղի
նահապետը, սերունդից սերունդ, տիրում է ժառանգա-
բար: Ամբողջ ցեղը հպատակում է նրա իշխանութեանը՝
խոնարհ, որդիական հնազանդութեամբ. նրա սուրը, նրա
ձեռքը, նրա կեանքը միշտ պատրաստ են ծառայելու
պետի կամքին և հաճոյքին, որքան և շար կամ բարբա-
րոտական լինին նրանք: Ցեղապետն է վճռում իւր ժո-
ղովրդի վէճերը, նա է բաժանում աւարը յաւիշտակող-
ների մէջ, նա է առաջնորդում իւր ցեղին կռուի ժամա-
նակ, նա է ուղարկում խմբերը աւարառութեան հա-
մար: Ցեղապետն ամեն առաւօտ իւր շաղրի մէջ նստած,
ընդունում է ցեղի նշանաւոր տղամարդկանց, որոնք ի-
րանց զինուորական ամբողջ կազմութեամբ, ներկայանում
են պետին՝ լսելու նրա պատուէրները: Այնտեղ ծխում
են հիւրասիրութեան չիրուխը, խմում են մի-մի ֆինջան
դառն սուրճ: Եւ այդպիսի «սալամը» կատարվում է ա-
մեն առաւօտ իւր բոլոր ճշտութեամբ:

Իսկ շէյխերը նշանակվում են գլխաւոր ղեկավարից.
նրանք ունին իրանց մուֆթիները և զադիները. շէյխերը
կատարում են ցեղի կրօնական պահանջները, որպիսի են՝
ամուսնութիւն, թլփատութիւն և հրապարակական նա-

մազ: Իսկ կռիւների մէջ նրանք մասնակցում են որպէս զինուոր, բայց աւարառութիւնների մէջ՝ որպէս աւաղակապետ: Այսուամենայնիւ նրանք վայելում են ցեղի համակրութիւնը նոյն չափով, որքան ջերմ է կրօնական զգացմունքը մի պարզ և կիսավայրենի ժողովրդի մէջ, ինչպիսին է բուրգը:

Տարօնի և Վասպուրականի ամբողջ նահանգները բաժանուած են բրդերի զանազան ցեղերի մէջ: Իսկ իւրաքանչիւր ցեղի մէջ երկրի բաժանմունքը՝ ամենախոշոր մասերից հասնում է ամենափոքր մասերերդի: Այսինքն՝ սկսեալ մի գաւառից, մի փոքրիկ վիճակից, և մինչև անգամ մի գիւղից, և մի ընտանիքից, իւրաքանչիւրն առանձին-առանձին տէր ունի, և իւրաքանչիւր բաժինը հաւասարվում է տիրողի զօրութեան բարձր կամ ստոր աստիճանին:

Ռայան — հպատակը վճարում է այլ և այլ հարկեր հողի մշակութեան համար, իւր անասունների համար, իւր արհեստի համար, իւր բնակութեան տեղի համար, իւր գլխի համար, մի խօսքով՝ ամեն բանի համար, որ վերաբերում են նրա կեանքի և ապրուստի անհրաժեշտութիւններին: Հարկերի չափը և նրանց քանակութիւնը ոչ կշիռ ունին և ոչ սահման. դա կախուած է առնողի խզմտանքից: Ռայայի տէր լինելու և հարկեր պահանջելու արտօնութիւն վայելողները կոչվում են *խաֆիր* կամ *դարաքէյիներ*: Դրանք ցեղի մէջ որևիցէ նշանակութիւն ունեցող ազնուական մարդիկն են: Օրինակ՝ գլխաւոր ցեղապետն ունի իւր ազգակիցները, կամ պաշտօնակալները, դրանց ապրուստի համար տալիս է մի կամ աւելի գիւղ, որոնց հասոյթով պէտք է կառավարումն նրանք. այդպիսիներն ստանում են *խաֆիրութեան* իրաւունք: Նոյն իսկ պաշտօնակալները, կամ ցեղապետի ազ-

գակիցները ունին ծառաներ կամ սպասաւորներ, որոնց ռոճկի փոխարէն տալիս են իրանց ստացած գիւղերից մի կամ շատ ընտանիք որպէս ծուխ, և այդ ծառան վարվում է նոյն ընտանիքների հետ ինչպէս իւր սեպհականութեան կամ հպատակների հետ: Ահա այդ է պատճառը, որ երկրի բաժանմունքը՝ սկսեալ ամենախոշոր կտորներից հասնում է մի ընտանիքի:

Որպէս իշխանութիւնը՝ սկսեալ ցեղապետից աստիճանաբար իջնում է մինչև վերջին սպասաւորը, նոյնպէս և սեպհականութեան իրաւունքը՝ սկսեալ երկրի խոշոր կտորներից հասնում է ամենափոքր մասի:

Բայց երկիրը աղաների (խաֆիրների) տոհմային կամ կալուածական ժառանգութիւնը չէ, այլ նա սեպհականացուցած է սրի ուժով. այդ պատճառով նա անդադար անցնում է մի տիրապետողից միւսին, որի սուրն աւելի զօրութիւն է ստանում:

Եւ այդպէս՝ պատերազմը տիրողների մէջ դառնում է մշտական, անընդհատելի:

Պատերազմների ժամանակ իւրաքանչիւր հակառակ կողմերի՝ թէ յաղթութեան և թէ յաղթուելու միջոցին, ընակիչների վիճակը սարսափելի է: Օրինակ՝ մի ցեղ կամենում է խլել միւս ցեղի ձեռքից երկրի այս կամ այն մասը. նա կամ յաղթելով տիրում է, կամ աւար առնելով ու թալանելով ամեն հանդիպածը, յետ է դառնում: Այդպիսի գէպքերում ժողովուրդը թողնում է իւր տունը, տեղը, մշակած դաշտերն ու արտերը, և միայն իւր գլուխն ազատելու համար պատսպարվում է լեռների անմատչելի տեղերում: Կռիւը տևում է երկար: Անասունները, անտէր մնալով, թշնամին կողոպտում է. հունձը, անխնամ մնալով, չորանում, ոչնչանում է.

և այդ կռիւներից յետոյ վրայ է հասնում մի նոր, ամենասարսափելի թշնամի—սովը:

Ժողովուրդը միշտ գտնւում է անվերջ երկիւղի և յուսահատութեան մէջ: Նա չգիտէ, թէ վաղը կարող է հանգիստ լինել, որովհետև թշնամին միշտ կանգնած է, որպէս ասում են՝ նրա քամակին: Կռիւների փոթորիկների մէջ եթէ մի անգամ զրկուեցան նրա մշակութիւնները բերքից, միւս օրը նա ուտելու հաց չունի: Որովհետև նա ապագայի համար պաշար չէ պահում, նախ՝ ապահով տեղ չունի պահելու, երկրորդ՝ աւելորդ ծանրութիւնը միշտ արդելում է նրա փախուստը թշնամու ձեռքից, երբ նա աշխատում է ազատել իւր գլուխը միայն:

Կռիւները, ժողովրդի անգագար անցնելը մէկ տիրապետողից միւսին, սպառում են բնակիչների կեանքը սրով, կրակով ու սովով:

Յանկարծ երկրի նախկին տիրապետողն իրան յաղթուած է համարում, և որպէսզի նա յաղթողի համար շահուելու ոչինչ չթողնէ, հրդեհում է ամբողջ գիւղօրայք, աւերում է քաղաքները, կրակ է տալիս հասունացած արտերին, և բոլորովին անապատ դարձնելով երկիրը, որ պատկանում է իրան, այդպէս թողնում է և հեռանում: Այդպիսի հանգամանքներում քուրդը կորցնելու ոչինչ չունի, որովհետև նա մի ժամանակաւոր հիւր է. իսկ այդ բոլոր կրակի նիւթ դարձած շինութիւնները պատկանում են հայ կամ օտարագգի բնակիչներին. այն բոլոր մշակութիւնների արգիւնաբերութիւնը նրանց ձեռքի վաստակն է: Նոյն բարբարոսութեամբ է վարվում և յարձակողը. երբ տեսնում է, թէ տիրելու անկարող է, նա խոյս է տալիս կռուի դաշտից, իւր յետքից թողնելով աւերակներ և ամայութիւն:

Ժողովուրդը միշտ գտնւում է նոյն դրութեան մէջ,

որպէս մի թուշուն, որի բոյնը քանդուած է չար երեխայի ձեռքով. նա նստած է միշտ օրօրուող տերևի վերայ և չգիտէ ի՞նչ անէ: Բնակիչը սիրտ չունի կրկին նորոգելու իւր խրճիթը, որովհետև մտածում է՝ արդեօք երկաթ կարող է բնակուել նրա մէջ. սիրտ չունի միւս անգամ ցանել իւր արտը, որովհետև յոյս չունի, թէ կըյաջողուի իրան քաղել իւր արտը: Նրա տան շարժական իրեղէնները միշտ թաղուած են լինում հողի մէջ, կամ նրանց համար յատուկ շինուած ստորերկրեայ պահարաններում, որպէսզի փախուստների ժամանակ թշնամու ձեռքը չընկնեն: Բայց յաջողվում է նրան միւս անգամ՝ դուրս բերել իւր կաշքը գերեզմանից, — խիստ հազիւ, որովհետև շատ անգամ թաղցնողը, հանդիպելով թշնամուն, զրկվում է կեանքից և իւր պահարանի գաղտնիքը տանում է դէպի միւս աշխարհը: Այդ է պատճառը, որ հայաստանում մինչև այսօր գետինը փորելու ժամանակ գտնվում են այնքան շատ պղնձէ, երկաթէ իրեղէններ, կանանց դարձեր. գրանք պատերազմների միջոցներում թաղցրած կաշքեր են, որոնց տէրերն իրանց հետ իջել են գերեզման:

Այսպէս է հայի վիճակը Տարօնի և Վասպուրականի մէջ, նրա դժբախտութիւնն աւելի նրանումն է կայանում, որ տիրող բռնաւորը—քուրդը—երկրի տէրը չէ, այլ գանազան թափառական ցեղերից բաղկացած մի ամբոխ, որ կատաղի մրրկի նման, տարբերվում է երկրի մի կողմից դէպի միւսը՝ ոչնչացնելով ամեն կենդանութիւն, ամեն ինչ, որ արդիւնաբերել է արհեստը և մարդու աշխատասէր ձեռքը:

Քուրդը պետական փառասիրութիւն չունի, և ոչ հասկանալի է նրան աշխարհակալութեան հպարտութիւնը: Նա նայում է իւր նուաճած ժողովրդի վրայ, որպէս

այն սարերի խոտերի վրայ, ուր արածում են իւր անասունները: Մէկը—ժողովուրդը—մատակարարում է քրդի պիտույքները, միւսը—սարերի խոտը ճարակ են տալիս նրա հօտերին. որպէս վերջինի անեցնելու և մշակելու համար նա հոգ չէ տանում, նոյնպէս և ժողովուրդը խնամելու մասին նա չէ մտածում: Քուրդը վստահ է, թէ աշխարհի մէջ ամեն տեղ բաց է նրա ասպարէզը, ամեն տեղ կարող է գտնել այդ տեսակ արօտներ, քանի իւր սուրը կտրում է, քանի իւր թիկը շարժւում է:

Վասպուրականի և Տարօնի նահանգներում, բացի ներքին խռովութիւններից քրդերի մէջ, լինում են և յարձակումներ արտաքին թշնամիներից: Քիչ չէ պատահում, որ այդպիսի արշաւանքներին պատերազմը վերջանում է կրակով, արիւնով, գերեւարութեամբ և աւարառութեամբ: Այդպիսի գէպերում վստահը հասնում է դարձեալ բնիկ ժողովրդին, որովհետեւ քրդերը, եթէ արտաքին թշնամուն ընդդիմանալու կարողութիւն չունին, թողնում են երկիրը, քաշւում գէպի լեռների անմատչելի տեղերը և սպասում մինչև թշնամու հեռանալը:

Քիչ չէ պատահում, որ Օսմանեան պետութիւնն զօրքեր է ուղարկում խաղաղացնելու իւր տէրութեան սահմանադրութիւնները և նուաճելու ապստամբ քրդերին: Եւ տաճիկ զինուորը վարւում է նոյն բարբարոսութեամբ, ինչպէս պարսիկները: Որովհետեւ տաճիկ տիրապետելը կամ իսլաւ չէ յաջողւում, կամ եթէ յաջողւում է, լինում է ժամանակաւոր, և զինուորները՝ դադարկաձեռն յետ չդառնալու համար, յափշտակում են ամեն հանդիպածը:

Ահա, այսպիսի դրութեան մէջ են համարեա՝—Արդրումի, Բայազէդի, Հաղբակայ, Վանի, Բաղէշի, Մուշի, Հատախու, Սասնոյ, Խիզանու, Մոզաց, Չարսանջակի,

Քեզուայ—գաւառները, իրանց բազմաթիւ հայ բնակիչներով: Նրանց տիրում է մի աւազակ ցեղ, որի աջ ձեռքը իւր սուրն է, ոտքերը՝ իւր նժոյգը, որի տունը իւր թեթեւ չափն է, որի հայրենիքը—ամեն տեղ, որի հունձքը—[թշուառ մարդկութիւնը, որի օրէնքն ու իրաւունքը—իւր կամքը, որի կեանքի նպատակը—փշրել, խորտակել և ոչնչացնել, որի գործող ոգին—իւր տմարդի սիրտը, վայրենի կատաղութիւնը և զազանական յանդգնութիւնը...:

Ե

Փ Ա Խ Ո Ի Ս Տ Ի Ճ Ա Ն Ա Պ Ա Ր Հ Ը

Հեռագիրը մեզ լուր բերեց, [Ժէ Բ. Դուռը իւր պատասխանի մէջ, որ հաղորդած է Կ. Պօլսի եւրոպական դեսպաններին, խոստացաւ համոզել այլանցիներին զիջանել Դուլցինիօն Չերնօգօրիային, և պարտաւորուի է վճռել յունաց հարցը երեք ամսուայ մէջ, իսկ հայոց հարցը չորս ամսուայ մէջ:

Այդ դարձեալ նոյն միջին, երկդիմի և նենգաւոր պատասխաններից մէկն է, որով Բ. Դուռը սովորութիւն ունի միշտ խոյս տալ Եւրոպայի պահանջումների ուղղակի կատարելուց, փախուստի ճանապարհ գտնել, և նոր դժուարութիւններ, նոր արգելքներ սարքելու համար ժամանակ վատաւել:

Բ. Դուռը պարտաւորուի է հայոց խնդիրը չորս ամսուայ մէջ վճռել, բայց ի՞նչ կերպով, ի՞նչ բեֆօրմներ պիտի մտցնէ Հայաստանում, — այդ մասին լռում է:

Ի նկատի ունենալով [Ժիւրբաց Հայաստանում կատարուող այժմեան անցքերը, շատ հեշտ է նախագու-

շակել, թէ Բ. Գուռը այս չորս ամսուայ ընթացքում ինչ կերպով կըվճռէ հայկական խնդիրը:

Նա կուղարկէ Հայաստան, ինչպէս առաջ, կամիսերներ, կուղարկէ Տօբարդ փաշայի նման բարեկարգիչներ, ցոյց կըտայ, թէ աշխատում է վերանորոգութիւններ մտցնել,—բայց միևնոյն ժամանակ բրդերին, թիւրքերին և ամբողջ մահմեդական ամբոխը դադանի կերպով կըզրգռէ հայերի դէմ, և փոխանակ բարեկարգութիւնների, արիւն, կոտորած, աւերմունք կըտարածէ Հայաստանում: Չորս ամիսը քաւական ժամանակ է այդ բոլորը կատարելու համար:

Եւ երբ Հայաստանը կըծխի արեան և կրակի մէջ, նա կըպատառօխանէ Եւրոպային. իմ ժողովուրդը դեռ պատրաստ չէ. ես ամեն միջոցներ գործ դրեցի. Հայաստանում վերանորոգութիւններ մտցնելը առայժմ անհնարին է, որովհետեւ մահմեդական ամբոխի կրօնական զգացմունքը, թիւրքերի ազգային հպարտութիւնը վիրաւորում է հայերին առանձնաշնորհումներ տալու պատճառով:

Խոստանալ և չկատարել—այդ Թիւրքիայի վաղեմի սովորութիւնն է: Իսկ Բարիք Խոստանալ և չարը գործադրել—այդ պահանջում է նրա այժմեան ամենախարդախ քաղաքականութիւնը:

Հասկանալի է, որ Բ. Գուռը ամեն տեսակ հնարներ գործ պիտի դնէ, որ Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը գործադրութիւն չգտնէ Հայաստանում: Նա շատ լաւ հասկանում է, թէ այդ յօդուածը ինչ ապագայ է պատրաստում հայերի համար:

Հայաստան բառը խիստ անախորժ տպաւորութիւն է գործում Թիւրքիայի ջղերի վրայ: Բ. Գուռը բացարձակ կերպով յայտնեց հայոց պատրիարքին, թէ իւր պե-

տութեան մէջ Հայաստան անունով երկիր չէ ճանաչում. նա յայտնեց Կ. Պօլսի եւրոպական դեսպաններին, թէ Հայաստանում *բացառապէս* վերանորոգութիւններ մըտցնելու դիտաւորութիւն չունի, այլ պիտի մտցնէ *ընդհանուր* վերանորոգութիւններ ամբողջ Փոքր Ասիայի մէջ: Ի՞նչ են նշանակում այդ խօսքերը: Չատ պարզ է, որ Բ. Գուռը չէ ցանկանում Հայաստանը դարձնել մի արտօնական երկիր, որպէսզի այդ երկիրը, իբրեւ մի որոշ մարմին չառանձնանայ և չանջատուի իւր պետութիւնից: Բալկանեան թերակղզու իշխանութիւնների կազմուելու պատմութիւնը, ի հարկէ, Թիւրքիան շուտով մօռանալ չէր կարող:

Զնայելով, որ հայերի նպատակը խիստ համեստ է, չնայելով, որ հայերը ցանկանում են ունենալ մի բարւոք կառավարութիւն միայն և ազատուել մահմեդականների մինչև այսօր գործ դրած դարևոր բարբարոսութիւններից, այսու ամենայնիւ, Բ. Գուռը չէ կամենում կատարել ներանց իրաւացի պահանջումները, որ ամեն մի փոքր ի շատէ բարեկարգ պետութեան քաղաքացին իրաւունք ունի վայելելու:

Այդ բաւական չէ, այժմ Թիւրքիան աշխատում է հայկական խնդիրը խեղտելու նպատակով ո՞նչացնել հայ տարրը: Աշխատում է լցնել Հայաստանը քրդերով, չէրքեզներով, լազերով, աջարացիներով և այդ բոլոր վայրենի ցեղերի բարբարոսութիւնը գրգռել հայերի դէմ: Ռուսաց նոր նուաճած երկրներից գաղթող բաղմաթիւ մահմեդականներին նա զետեղեց Հայաստանի մէջ: Իսկ Եւրոպական Թիւրքիայից դուրս եկող գաղթականների խումբերը նոյնպէս ուղարկում է դէպի Հայաստան:

Նպատակը յայտնի է և չորս ամիսը բաւական ձիգ ժամանակ է նրան իրագործելու համար....:

Նշանները արդէն երևում են Վասպուրականի մէջ, որ Հայաստանի սիրտն է, նկատւում է քրդերի կատաղի յուզմունք, այրւում են գիւղեր, սպանւում են մարդիկ և ասպատակութիւնը օրըսօրէ աւելի ընդարձակւում է, աւելի սպառնական ձև է ստանում: Տարօնի նահանգում նոյնպէս արիւն է հոսում: Սօվուդ-Բուլախի դաւառում Չէյխ-Իրագուլլահը, իւր գլխին հաւաքած աւելի քան տասն հազար աւազակներ, վրտանգ է սպառնում Ատրպատականի հայերին: Հերարի կողմերում Բահրի-Բէկը, իւր ցեղի գլուխն անցած, աւերմունքներ է գործում: Հին-Բայազէդի կողմերում Հէյդարանլի քրդերը կողոպտում են հայերին: Ամեն տեղ նկատւում են միևնոյն շարագործութիւնները, որոնց կեղևի տակ թագնուած է թուրք կառավարութեան պաշտօնատարների նենգաւոր ձեռքը: Իսկ Կ. Պօլսի մահմեդական մամուլը այդ բոլոր բարբարոսութիւնները բացատրում է քրդական միութեան անունով....:

Ինչպէս պիտի վարուեն Թիւրքիայի հայերը վերոյիշեալ բոլոր շարագործութիւնների դէմ:

Թիւրքիայի հայերը մինչև այսօր իրանց բոլոր յոյսը դրել էին դիւանագիտական բանակցութիւնների վրայ, ամեն ինչ սպասում էին Եւրոպայից և իրանց փրկութիւնը միայն Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածի մէջ էին որոնում: Բայց Անգլիայի պետական մարդիկներից մէկը, միստր Բրայս, այս օրերում (1880 թուին) խիստ ճիշտ կերպով նկատեց Կ. Պօլսի հայերին. «աշխատեցէք չձանձրացնել Եւրոպային»....:

Մենք կաւելացնենք հայասէր անգլիացու խօս-

քերին, ոչ թէ Եւրօպան, այլ Աստուած ինքը չի օգնի
Թիւրքիայի հայերին, եթէ նրանք ինքնները իրանց օգնե-
լու մէջ ծոյլ կրլինին....:

Թիւրքիան խոստանում է վճռել հայոց հարցը չորս
ամսուայ մէջ: Գուցէ վճիռը նրանով կրվերջանայ, որ
չորս ամսից յետոյ էլ հայաստանում հայ չի մնայ....:

Ն Պ Ա Ս Տ Ե Ն Ք

Երբ Կ. Պօլսում կազմուեցան զանազան ընկերութիւններ—«Արարատեան», «Կիլիկեան», «Դպրոցասիրաց արեւելեան»—հայաստանում ուսում տարածելու նպատակով, մեզանից շատերը սկսեցին մտածել՝ ինչ հարկաւոր են այսքան ընկերութիւններ, միթէ նպատակը միեւնոյնը չէ, աւելի լաւ չէր լինի եթէ բոլորը միանային, կազմէին մի ամբողջ և աւելի հիմնաւոր ընկերութիւն:

Մտածութիւնները իրաւացի էին: Ընկերութիւնները կազմուած էին բարեգործական հիմունքների վրայ և պիտի պահպանուէին նուիրատուութիւններով: Բայց մեր հասարակութիւնը չգիտէր՝ ո՞ր մէկին նուիրել իւր հանգանակութիւնները: Բոլորը միեւնոյն ասպարէզում, բոլորը միեւնոյն նպատակի համար էին գործում:

Կ. Պօլսի հայերը, որոնք աւելի մեծ յոյսեր, աւելի մեծ ակնկալութիւններ ունին մեզանից, ռուսահայերիցս,— իհարկէ նիւթական օթանդակութիւնների կողմից,— ընկերութիւնների միացնելու հարցի մէջ ոչ միայն մեզ հետ համաձայն գտնուեցան այլ լիապէս կատարեցին մեր փափազը. մամուլի մէջ հրատարակուեցաւ որ ընկերութիւն-

Ները արդէն միացել են ընդունելով «Միացեալ ընկերութիւնը» անունը:

Այժմ ի՞նչ է մնում մեզ անել:

Այժմ մնում է մեզ կրկնապատկել մեր բարեգործական եռանդը, և մեր նիւթական զոհաբերութիւններով միացեալ ընկերութիւններին ուժ և խրախոյս տալ:

Մեզանից ամեն մէկը համոզուած է, որ ուսումը, կրթութիւնը, ամենագլխաւոր միջոցներն են, որոնք, թէև փոքր ինչ ուշ, թէև դանդաղ կերպով, բայց վերջապէս կը հարթեն աւելի հիմնաւոր ճանապարհ տաճկահայերի առջև մի ապագայ բարօրութեան հասնելու համար: Մենք համոզուած ենք, որ Թիւրքիայի հայը դպրոցի մէջ պիտի գտնէ իւր վերածնութիւնը, իւր բախտը: Եւ այն բարիքները, որոնցից մինչև այսօր զրկել էր հային բարբարոս Թիւրքիան,—այն բարիքները, որ եւրոպական դիպլոմատիան այնքան ժլատութեամբ է բաժանում հայերին,—հայի որդիները պիտի ստանան դպրոցական վարժապետի ձեռքից:

Բայց Թիւրքիայի հայը աղքատ է: Թիւրքաց հարստահարութիւնը այն աստիճան քամել է նրա նիւթական զօրութիւնը, որ նա հազիւ թէ կարող է իւր դպրոցները կանոնաւոր, նպատակայարմար կերպով առաջ տանել, եթէ դրսից օգնութիւն չլինի:

Ռուսաստանի հայերը այժմ պէտք է կատարեն տաճկահայերի վերաբերութեամբ նոյնը, ինչ որ մի ժամանակ իրանց ոսկիներով անում էին Հնդկաստանի հայերը ամբողջ ազգի համար: Ռուսաստանի հայերը, բնակուելով մի բարեկարգ պետութեան հովանաւորութեան ներքոյ, նիւթապէս աւելի բարեբախտ վիճակի մէջ են գտնվում, քան իրանց տաճկահպատակ եղբայրները:

Հնդկաստանի հայերը թողեցին ազգի համար խոշոր

կտակներ, նրանց փողերով զանազան երկրներում հիմնուեցան բազմաթիւ դպրոցներ: Յանկայի կրկնէր, որ մենք հետևէինք նրանց օրինակին: Բայց մեր պահանջը համեստ է, մենք խոշոր կտակներ չենք պահանջում:

Մեզանից ոչ մէկի տնտեսութեան մէջ մի զգալի փոփոխութիւն չէր լինի, եթէ մեզ վրայ բարոյական պարտք կը դնենք իւրաքանչիւր տարի շարունակ կերպով, մեր կարողութեան համեմատ, մի քանի բուրլ նուիրել Կ. Պօլսի միացեալ ընկերութիւններին: Այդ բուրլներից կը կազմուէին նշանաւոր գումարներ:

Ռուսաստանի հայերը «Արարատեան» ընկերութեան վերաբերութեամբ ցոյց տուեցին իրանց բարեգործական եռանդը, թէ որքան համակրում են կըթութեան գործին տաճկական Հայաստանում: Յոյս ունինք, որ այժմ աւելի ևս պիտի բազմապատկեն իրանց գոհաբերութիւնները, երբ մասնաւոր ընկերութիւններից կազմուել է մի հոյակապ, հիմնաւոր ընկերութիւն:

Քրիստոնեաների ազատութեան անունով ծագեց ռուս թուրքական պատերազմը, և հայերը կարմիր արեան փոխարէն սև մեկանը գործածելով, ստացած Սան-Ստեֆանօյի 16 և Բերլինի աւագաժողովի 61-րդ յօդուածները: Վերջին յօդուածի տրամադրութեան համեմատ, Թուրքիան պարտաւորւում էր վերանորոգութիւններ մըտցնել իւր պետութեան «հայերով բնակեցրած գաւառների մէջ»: Այստեղից ինքն ըստինքեան ծագեց մի հարց. — **նվեր են հայերը:**

Մեր հին ազգասէրների կարծիքով հայեր միայն լուսաւորչականներն էին, և Թուրքիան բարւոք համա-

րեց այսպէս ընդունել, հաշուեց լուսաւորչականների թիւը, այն ևս փոքրացնելով, և պատասխանեց Եւրոպային, թէ իմ պետութեան մէջ հայերը այնքան չնչին փոքրամասնութիւն են կազմում, որ չարժէ մինչև անգամնրանց համար առանձին վերանորոգութիւններ անել: Պատասխանը, կրօնական կէտից, մասամբ ճիշտ էր, և մեղանից ոչոք իրաւունք չունի մեղադրել Թիւրքիային, երբ նա օգուտ է քաղում մեր տղիտութիւնից, երբ նա կրկնում է միևնոյնը, ինչ որ մենք ենք ասում,— թէ բացի լուսաւորչականներից ուրիշ հայ չկայ:

«Մշակը» նախատեսում էր այդ բոլորը, նա գիտէր, թէ որպիսի կորստաբեր հետեանքներ կարող է ունենալ Հայաստանի վերանորոգութեան մասին, երբ մենք կըշարունակենք անգաղար կրկնել, թէ լուսաւորչական եկեղեցուց դուրս հայութիւն չկայ: Եւ այդ իսկ պատճառով, «Մշակը» բարձրացրեց կրօնի և ազգութեան խնդիրը:

Բերլինի յանձնաժողովի 61-րդ յօդուածը տուեց հայերին երկու արտօնութիւն, առաջին, որ Հայաստանում պէտք է վերանորոգութիւններ մտցնուէին, երկրորդ, որ հայերը կրօնական համայնքից Եւրոպայի առջև ճանաչուեցան որպէս ազգ:

Ի՞նչ է նշանակում կրօնական համայնքից ճանաչուեցան որպէս ազգ:—Այդ նշանակում է՝ մի ցեղական ամբողջութիւն, որի մէջ կան և կարող են լինել զանազան կրօններ և եկեղեցիներ:

Այդ կոչմանը արժանի լինելու համար, պէտք էր ցոյց տալ, որ դա իսկապէս այդպէս է, որ մենք ազգ ենք, և այդ ազգի մէջ կան զանազան եկեղեցիներ,— լուսաւորչական, բողոքական, կաթօլիկ, յունաղաւան և մահմեդական: Եւ այդ կազմակերպութիւնից ինքն ըստինքեան պէտք է առաջ դար կրօնական ներողամտու-

թիւնը և համոզմունքի ազատութիւնը, որպէս զի ազգային միութեան գործը կատարեալ լինէր:

«Մշակը», որ շատ առաջ քարոզում էր այդ ցանկալի միութիւնը, Բերլինի դաշնագրից յետոյ աւելի եռանդով սկսեց արծարծել նրան, որովհետև այդ միութեան մէջն էր տեսնում ազգի փրկութիւնը և հայաստանի բախտն ու ապագան: Բայց գտնուեցան մարդիկ, որ սկսեցին հակառակը քարոզել, կամ մեր բռնած ընթացքը ծուռ ու սխալ կերպով բացատրել: Մենք այդպիսիների հետ գործ չունինք, մեր գործը մեր ազգի բարեմիտների հետ է: Մենք անդադար պիտի մտրակենք այն շարագործներին,— թէ կաթոլիկ լինէին, թէ լուսաւորչական, թէ բողոքական, թէ յունադաւան և թէ մահմեդական,— որոնք կրօնի պատճառով մեր ազգի միութեան գործի մէջ երկպառակութիւն են ձգում: Եւ մենք սիրով կը համբուրենք մեր այն եղբայրներին, առանց դիպչելունը՝ րանց կրօնին, որոնք միայն հայութեան և հայաստանի անունով կը գործեն, և հայ ազգի շահերը կը սպառնան:

Մենք մէկ ազգի որդիներ ենք, մենք միևնոյն ընտանիքի զաւակներ ենք: Կրօնը, որ մի ժամանակ բաժանել էր մեզ, այժմ ազգի և հայրենիքի սէրը պէտք է միացնէ: Կաթոլիկութիւնը, բողոքականութիւնը և մինչև անգամ մահմեդականութիւնը չեն զրկում հային հայ լինելուց,— և ոչ էլ լուսաւորչականութիւնը մեզ իրաւունք է տալիս հայ կոչուել: Մենք հայ էինք, երբ հեթանոս էինք, և հայ կը մնանք, երբ հագար անգամ կը փոխենք մեր կրօնը: Մեր ազգութիւնը չի կորչի,— երբ պահպանուած կը լինին այդ բոլոր պայմանները, ինչ որ պէտք են, ինչ որ տնհրաժեշտ են մի ազգի գոյութեան համար:

Հոյս են տեսել

ԲԱՖՖԻԻ ՄԱՀԻՅ ՅԵՏՈՅ ՄԵՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ

1. Հայ կինը և Հայ երիտասարդութիւնը (սպառ.)	1	50
2. Խենթ և Զալալէդդին, երկուսը մէկ գրքի մէջ ամփոփուած	2	50
3. Դաւիթ-բէկ, հ, I, II և III վերջաբանով (սպառ.)	3	—
4. Մինն այսպէս, միւսն այնպէս (սլատկերագարդ)	1	—
5. Կայծեր, հ. Ա., երկրորդ տպագրութիւն . . .	2	—
6. Կայծերի վերջը (սպառուած)	—	50
7. Վէպիկներ և սլատկերներ, հ. Ա.	2	—
8. Վէպիկներ և սլատկերներ հ. Ա.	2	—
9. Արծիւ Վասպուրականի	—	70
10. Խամսայի մեղիքութիւնները, երկրորդ տպագր.		
11. Զահրումար	2	—
12. Տաճկահայք	—	50
13. Խաչագողի յիշատակարանը	2	50

Հետզհետե լոյս կը տեսնեն

ՐԱՓՖԻԻ ՀԵՏԵԻԵԱԼ ԱԶԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Վէպիկներ և պատկերներ, հ. Գ.
2. Բանաստեղծութիւններ (տպուած և անտիպ), երկու հատոր.
3. Ճանապարհորդութիւններ, որոնց մի մասը տպուել է «Փոր-
ձի» և «Մշակի» մէջ, իսկ միւս մասն անտիպ է.
4. Ազգային համառօտ պատմութիւն՝ Հայկից մինչև Լևոն Զ.
5. Ընդհանուր պատմութիւն (Ժարգմ.)
6. Նամակներ.
7. Սալբի (անտիպ աշխատութիւն), Ա. հատոր.
8. — — — Բ. հատոր.
9. — — — Գ. հատոր.
10. Հրապարակախօսութիւն (տպուած և անտիպ).
11. Քննադատութիւններ (տպուած և անտիպ).

